

sosyoloji notları

e-ISSN: 2618-5903

Haziran/June 2019

Cilt/Volume: 3 - Sayı/Issue: 1

sosyoloji notları

Haziran/June 2019

Cilt/Volume: 3 - Sayı/Issue: 1

e-ISSN
2618-5903

İmtiyaz Sahibi / Owner
Cihad Özsöz

Editörler / Editors
Cem Koray Olgun
Cihad Özsöz
İsa Demir

Danışma Kurulu / Advisory Board
(Alfabetik Sırayla / In Alphabetical Order)

Doç. Dr. Aslıhan Öğün Boyacıoğlu, Hacettepe Üniversitesi
Dr. Çağdaş Ceyhan, Anadolu Üniversitesi
Dr. Çiğdem Manap Kırmızıgül, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Emre Gökalp, Anadolu Üniversitesi
Dr. Emre Öztürk, Düzce Üniversitesi
Dr. Erhan Akarçay, Anadolu Üniversitesi
Dr. Fatih Kahraman, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Ferhat Arık, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Gülbin Özdamar Akarçay, Anadolu Üniversitesi
Dr. Gülşen Çakıl Dinçer, Adıyaman Üniversitesi
Dr. İlknur Hacısöftaoglu, Gedik Üniversitesi
Dr. Levent Taş, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Mehmet Çakır, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Mevlüt Yılmaz, Fırat Üniversitesi
Dr. Mine Karakuş Yetkin, Anadolu Üniversitesi
Dr. Muhammet Fırat, Fırat Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa Altunoğlu, Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir Suğur, Anadolu Üniversitesi
Dr. Nalan Ova, Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Nurşen Adak, Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz Işık, Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faik Anlı, Ankara Üniversitesi
Dr. Öznur Yaşar, Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Rukiye Çelik, Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Saim Can Beritan, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Selda Adiloğlu, Bursa Teknik Üniversitesi
Dr. Şevket Ercan Kızılay, Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel Bozkurt, İstanbul Üniversitesi
Dr. Zehra Yılmaz, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Zeynep Kurnaz, Karabük Üniversitesi
Dr. Zuhale Güler, Abant İzzet Baysal Üniversitesi

sosyoloji notları bağımsız, ulusal ve hakemli ve bir e-dergidir.
Yılda iki kez, Haziran ve Aralık aylarında yayımlanır.

sosyoloji notları is an independent, national and peer-reviewed e-journal.
It is published twice a year in June and December.

BU SAYININ HAKEM KURULU / REVIEWERS OF CURRENT ISSUE

(Alfabetik Sırayla / In Alphabetical Order)

- Dr. Çiğdem Manap Kırmızıgül, Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Emre Öztürk, Düzce Üniversitesi
Dr. Fatih Kahraman, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Ferhat Arık, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Mevlüt Yılmaz, Fırat Üniversitesi
Dr. Muhammet Fırat, Fırat Üniversitesi
Dr. Öznur Yaşar, Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Rukiye Çelik, Süleyman Demirel Üniversitesi

Redaksiyon / Proofreading

Editörler Kurulu

İngilizce Redaksiyon / English Proofreading

Fatih Özsöz

Sekreteryä / Secretariat

Ali Mahmud Çelenk
Hüseyin Bilal Kuş
Murat Keser

İletişim / Contact

dergipark.gov.tr/sosnot
sosyolojinotlari@gmail.com

Teknik Destek / Technical Support

Cihad Özsöz, cozsoz@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**EDİTÖRLERDEN*****FROM THE EDITORS*****1*****İSA DEMİR*****AKIŞKAN/ESNEK İŞ PİYASASINDA ÇALIŞMA DEĞERLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ:
İŞVERENLERİN GÖZÜNDEN YENİ ÇALIŞMA DÜZENİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
TRANSFORMATION OF WORKING VALUES IN LIQUID/FLEXIBLE JOB MARKET:*****EVALUATION OF NEW WORK ORDER IN EMPLOYERS' PERSPECTIVE*****2-17*****EMRE BAŞCI*****MODERN AGORALARIN TEATRAL MASKESİ: DUYGUSAL EMEK
THEATRICAL MASK OF MODERN AGORAS: EMOTIONAL LABOR****18-38*****CAHİT ASLAN*****“BENİM ADIM 1864: ÇERKES HİKÂYESLERİ” ESERİNDE
ÇERKES SÜRGÜNÜ ÜZERİNE SOSYOLOJİK NOTLAR
SOCIOLOGICAL NOTES ON THE CIRCASSIAN EXILE IN
“MY NAME IS 1864: CIRCASSIAN STORIES” WORK****39-60*****EMRE BAŞCI*****HIV İLE YAŞAYANLARIN TOPLUMDA GÖRÜNÜR OLMA DURUMLARI:
NEDEN VE SONUÇLARIYLA NİTEL BİR MODEL
THE VISIBILITY OF PEOPLE LIVING WITH HIV:*****A QUALITATIVE MODEL WITH REASONS AND CONSEQUENCES*****61-89**

EDİTÖRLERDEN

sosyoloji notları okumakta olduğunuz sayısıyla hakemli dergi formatında ikinci yılını geride bırakıyor. 2007’de bir öğrenci dergisi olarak başlayan bu yolculuk bizler için yepyeni tecrübeler yaşadığımız, yeni insanlar tanıdığımız ve merak ettiğimiz konularda çok kıymetli bilgiler edinme şansı bulduğumuz keyifli bir sürece dönüştü. Çok sayıda makale yayımlamaktan ziyade içerik olarak özgün çalışmaların olduğu bir dergi formatı oluşturma çabamıza çalışmalarıyla destek veren tüm yazarlara teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızda özellikle çalışma ilişkilerinin akışkanlaşması ve bu süreçte ortaya konan duygusal emeğe dair hem işverenlerin hem de çalışanların bakış açılarını yansıtan iki ayrı çalışmaya yer verme imkânı bulduk. Birbirinden bağımsız bu iki çalışma, farklı akademik ortamlarda birbirinden habersiz ama birbirini tamamlayan çok kıymetli çalışmalar yapılabildiğini bize bir kez daha gösterdi. Yukarıda da sözünü ettiğimiz keyif bizim için işte bu ayrıntıları yakalayıp, bu bir aradalığı sağlayınca ortaya çıkıyor. Daha nice sayılarda nice akademik karşılaşmalara zemin hazırlayabilmek dileğiyle iyi okumalar diliyoruz. Aralık ayında görüşmek üzere.

sosyoloji notları

**AKIŞKAN/ESNEK İŞ PİYASASINDA ÇALIŞMA DEĞERLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ:
İŞVERENLERİN GÖZÜNDEN YENİ ÇALIŞMA DÜZENİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**TRANSFORMATION OF WORKING VALUES IN LIQUID/FLEXIBLE JOB
MARKET: EVALUATION OF NEW WORK ORDER
IN EMPLOYERS' PERSPECTIVE**

İsa DEMİR¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı güvencesizlik ve esneklikle tanımlanan neoliberal (akışkan) ekonomilerde çalışma ahlakında yaşanan dönüşümün işverenlerin perspektifinden gösterilmesidir. İşverenlerin yeni çalışma koşullarına yönelik tutumları, esnek ve güvencesiz çalışma koşullarını ne yönde yorumladıkları, istikrarsız çalışma koşullarında çalışanlarından bekledikleri ahlaki özellikleri bulup bulamadıkları, uzun süreli çalışma ve emekli olana kadar çalışma gibi Fordist döneme özgü değerlere yönelik görüşleri ele alınmıştır. Bu çerçevede merkezi Ankara'da olan, ulusal ve uluslararası çapta iş yapan, büyük firmaların kurucuları ile yarı yapılandırılmış görüşme formu esas alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akışkan modernite, Çalışma, Çalışma ahlakı, Uzun süreli-istikrarlı çalışma.

ABSTRACT

The aim of this study is to show the transformation of working ethics from employers' perspective in neoliberal economies which are defined by insecurity and flexibility. Employers' attitude towards new working conditions, how they interpret flexible and unsecured working conditions, whether they find the moral characteristics they expect from employees or not in unstable working conditions, their opinions on values within Fordist period like long-term working and working until retirement were discussed. In this context, interviews were conducted with the founders of large companies, headquartered in Ankara, doing business nationally and internationally, on the basis of semi-structured interview form.

Keywords: Liquid modernity, Working, Working Ethic, Long-term and stable working

---

¹ Dr., E-posta: isademirs@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7555-9827

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu neoliberal ekonomi politikaları sonrasında çalışma ahlakında gözlemlenen değişimi işveren perspektifinden ele almaktır. Çeşitli sebeplere bağlı olarak işyerine yönelik aidiyetin azalması, belli bir iş yerinde geçirilen toplam çalışma sürelerinin kısalması, çalışmanın kendisine ilişkin bağlılığın yitilmesi ile esnek, eğreti ve güvencesiz çalışmanın yaygınlaşması şeklinde özetlenebilecek gelişmeler son kırk yıllık süreçte hem çalışmada hem de çalışma ahlakında bir dönüşüm yaşadığımızı göstermektedir. Belirtilen bu değişimin işverenler tarafından nasıl algılandığı ve yorumlandığını, buna yönelik olarak uzun süreli, istikrarlı ve emekli olana kadar çalışmaya ilişkin tutumlarının ne yönde olduğunu göstermek bu çalışmanın temel amacıdır.

Bu çalışma yedi temel başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak araştırmanın yöntemi açıklanmış ardından kısaca çalışma ve çalışma ahlakı kavramı etrafında yürütülen tartışmalar ele alınmış ve kavram tanımlanmıştır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci başlıklarda sırasıyla modern öncesi dönem, klasik modernite ve akışkan modernite dönemlerinde çalışmanın hangi ahlaki içeriklere sahip olduğu anlatılmış ve altıncı başlıkta kısaca çalışma olgusunun Türkiye'deki görünümü ele alınmıştır. Son olarak elde edilen bulgular sunularak değerlendirilmeler yapılmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışmadaki temel amacımız işverenlerin çalışmanın akışkanlaşması (esnekleşme, güvencesizleşme, sendikasızlaşma) süreciyle ilgili tutumunu ve yaklaşımını ortaya koymaktır. Bu amaçla nitel bir araştırma yöntemi izlenmiş, yarı yapılandırılmış görüşme formu ile görüşmeler gerçekleştirilmiş, görüşülecek kişiler “amaçlı örneklem” tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Görüşülen 12 işverenin uzun süreli, istikrarlı ve emekli olana kadar çalışmaya ilişkin görüşlerini tespit edebilmek adına 18 soru sorulmuştur. İşverenler İ1, İ2, İ3, İ4... şeklinde kodlanmıştır. Sorular iki temel araştırma sorusu etrafında odaklanmıştır:

1. İstikrarlı ve uzun süreli çalışmayı işverenler nasıl değerlendirmektedir? İşletme aidiyeti çalışanlar ve işverenler için eskisi gibi bir değer midir?
2. Bir işletmede emekli olana kadar çalışmak çalışanlar ve işverenler için hala bir değer midir?

Belirtilen araştırma sorularını aydınlatmaya yönelik veriler öncelikle ses kaydına alınmış daha sonra MS Word programına aktarılmıştır. Bu veriler araştırma sorularından türetilen kategorilere göre kodlanmış ve yorumlanmıştır. Söz konusu kategoriler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- İstikrarlı, Uzun Süreli ve Emekli Olana Kadar Aynı İşyerinde Çalışmaya Bakış ve Çalışma Aidiyeti ile İlgili Görüşler

ÇALIŞMA VE ÇALIŞMA AHLAKININ ANLAMI

Çalışma sosyolojisi alanında yürütülen araştırmaların neredeyse tamamında çalışma, kapitalist toplumlara özgü bir olgu olarak yer bulmuştur. Çünkü kapitalist ekonomiler emeğin organizasyonuna dayanır ve bu toplumlar için üretim toplumu kavramlaştırması sıkça kullanılır. Marshall (1999, s.110) tarafından “bir insanın kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, zihinsel ve duygusal emek harcaması” şeklinde özlüce tanımlanan çalışma, Gorz (2007, s. 27) tarafından modern bir icat olarak tarif edilmiştir. Çalışmanın hayatın merkezine yerleşmesi sanayileşme ile gerçekleşmiştir. Bireyin belirli bir rutine ve zamansal disipline bağlı kalarak yürüttüğü, emeğinin bir meta olarak kiralanıp ücretlendirildiği, sonuçta ortaya çıkan ürünle hiçbir bağının olmadığı, kendisi için değil bir başkası için üretim yaptığı faaliyete çalışma denilmektedir. Bu çalışma biçiminin ilk uygulandığı dönemlerde yaşanan, çalışanları fabrika disiplinine adapte etme veya zorlama problemi, çalışmanın ahlaki bir değer olduğu fikri ve ideolojisiyle aşılmıştır. Emeğin, zenginliğin ana kaynağı olduğunun keşfi ve sanayi medeniyetinin ihtiyaç duyduğu yoğun emek talebi çalışmayı, üretmeyi, üretim faaliyeti esnasındaki sebatkârlığı, çalışma ve üretme adına hayatın zevklerini ertelemeyi temel değerler olarak öne çıkartmıştır. Çalışma, nasıl ki modern sanayi uygarlığı tarafından icat edildiyse, çalışma ahlakı da aynı medeniyet tarafından bu yeni buluşa dayanılarak düzenlenmiştir.

Her toplum, toplumsal pratikleri ahlaki kurallar ve yaptırımlarla desteklemek zorundadır. Aktörler tarafından içselleştirilmiş ahlaki değerler, bu değerlerle alakalı toplumsal pratiklerin anlamlandırılmasını ve gerekçelendirilmesini sağlar. Çalışma ahlakı ya da çalışmaya ilişkin ahlaki değerler kümesi de çalışma pratiğinin anlamlandırılmasına hizmet eder. Dolayısıyla çalışma ahlakı da çalışma temelli kapitalist toplumun alamet-i farikasıdır.

Çalışma kavramını tarif eden somut göstergeler şu şekilde sıralanabilir: Günlük ve mevsimlik tüketimin ötesinde bir faaliyet, ev ile iş yeri arasında belirgin bir ayırım, toprağa

dayalı üretimin dışında sabit ücretli bir mesai, bürokratik rasyonelliği esas almış iş bölümü ve uzmanlaşma, yoğun bir teknoloji kullanımı ve tamamen tüketici piyasasına dönük bir üretim. Bu karakteristik özellikleri sanayi devrimi öncesinde hiçbir üretim sisteminde bir arada gözlemleyemeyiz.

Akışkan modernite kavramsallaştırmasını anlayabilmek için modern öncesi dönemi ve klasik moderniteyi açıklamamız, bu dönemlere has çalışma biçimini ve çalışma üzerine geliştirilmiş ahlaki formülasyonu vermemiz gerekmektedir.

GELENEKSEL TOPLUMLARDA ÇALIŞMA VE ÇALIŞMA AHLAKI

Her şeyin metalaştığı bir dünyadan geçmişe baktığımızda bize oldukça tuhaf görünecek şeylerle karşılaşabiliriz. Birçoğumuz için hayat, sabah evden çıkıp işe gitmekle başlar. “İşe gitme” davranışı hepimiz için nefes alıp vermek gibi üzerine düşünmeden gerçekleştirdiğimiz doğal bir olay gibi görünür. Bunda tuhaf hiçbir şey yoktur. İçine gömülü olduğumuz bu gerçeklik öteden beri hep böyleymiş gibidir. Oysaki sanayi tipi çalışma icat edilmeden önce “işe gitme” diye bir şeyden söz edilemez. Huberman’ın belirttiği gibi (2002, s. 35) ev ile iş yeri ayrımının gelişmediği ve basit anlamda bir piyasanın bile bulunmadığı bu toplumlarda üretim ihtiyaca binaen gerçekleştirilir. Kamusal alandan çok özel alana yönelik gerçekleştirilen çalışma, zorunluluk ve aşağılık bir faaliyet olarak kodlanmakta, ücretliler ve beden güçlerini kullanarak çalışanlar ise toplumsal statü açısından toplumun en alt katmanında yer almaktadır.

Geçim ekonomilerinde tarım bir yaşam biçimidir, ihtiyaçların karşılanması amaçlanır; ne iktisadi verimlilik ne kâr oranı ne de ihracat ve uzmanlaşma söz konusudur. Zamanın hesabı yapılmamakta, komşularla rekabet söz konusu olmamakta, çalışma tüm yaşamı işgal etmekte ve asla tamamlanmamaktadır. Bu dönemde ücret, çalışma süresi ve tatil gibi kavramlara rastlanmamaktadır (Gorz, 2007, s. 140). “Kapitalizmin doğuşuna kadar, bugün terime verdiğimiz anlamıyla kamusal bir iktisadi alan yoktur. Ev halkı besinlerini, yünlerini, giyim kuşamını, ısınma malzemelerini vs. kendisi üretir. Zamanlarını ölçmezler, hesap yapmayı zaten bilmezler ve iki gerçekliğe göre yaşarlar: “Her şey gerektiği kadar zaman alır” ve “yeterli olan yeterlidir” (Gorz, 2007, s.191).

Özetlemek gerekirse 19. yüzyılın başına kadar geçimlik üretim temelinde çalışmanın kutsal bir değer olmasından söz edilememiştir. Daha çok bir zorunluluk olarak algılanan çalışma, sanayi toplumuna geçişle olumlu anlamda değerlendirilmeye başlanmıştır.

SANAYİ TOPLUMUNDA ÇALIŞMA VE ÇALIŞMA AHLAKI

Bir insan kendi başına hayatını sürdürebilecek üretim araçlarına sahip olduğunda bir başkası için çalışma ihtiyacı hissetmez. Feodal toplumun çözülüşü, serfleri topraklarından kopartarak şehirlere ve kasabalara iş için akın etmeye zorlamış, onları ücretli işçi konumuna getirmiştir. Bu işçi konumuna gelme, Bauman tarafından “geleneksel geçim tarzından koparılma” (2005, s. 29), Hardt ve Negri tarafından “emekçilerin özgürleşmesi” (2012), John Locke ve Adam Smith gibi liberaller tarafından ise işçilerin kendi emeklerinin hâkimiyetini kazanmaları olarak tarif edilmektedir. Sanayi medeniyetinin doğuşunda, insanların atölyelerde ve fabrikalarda çalışmaya başlamaları, Marx’ın deyimiyle emekçilerin “zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmaması”na bağlı olmuştur. Çalışma toplumunun yaratılması çalışmaktan başka seçeneği ve yolu olmayan insanların yaratılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Yeni üretim modeli ve çalışma düzeni kendi normlarını ve değerlerini beraberinde getirmiştir. Budd yeni sanayicilerin, eşi görülmemiş ölçekte insanı yerinden ettiğini ve insanların nerede, nasıl, ne süre çalışacaklarına dair karar verme özerkliğinin ortadan kalktığını anlatmaktadır. Sanayi Devrimi’nden hemen önce çalışanların serbestçe belirledikleri dinlenme periyotları ve çalışma yoğunluklarına sahip olduklarını belirten Budd, fabrika işine geçişle bireylerin fabrika düzenine uymak zorunda kaldıklarını söylemektedir. Bu nedenle “yeni fabrika işyerlerinde işçileri denetlemek ve onları motive etmek, kritik mevzular haline gelmiştir” (Budd, 2016, s. 29). Sanayileşme öncesinde ekonomi ev içindeki bir konuyken sanayileşme emeği meta haline getirip çalışmayı ve ekonomiyi hanenin dışına taşımıştır. Emek, piyasadaki diğer metalar gibi alınıp satılan bir şeye dönüşmüş, hem kullanım hem de değişim değerine sahip olmuştur. (Budd, 2016, s. 121) Ayrıca evden bağımsız atölyeler ve fabrikalar tüm üretim sürecine hâkim duruma geçmiş, kendi disiplinini ve ahlakını dayatmıştır. Man’ın da belirttiği gibi (2012) yeni kökleşen kapitalist iktisadi formasyonun çalışmaya hazır neferlerinin işe koşulması yeni tarz bir ahlaki motivasyonla, çalışma motivasyonu ile gerçekleştirilmiştir. Castel’in vurgu yaptığı şekliyle (2017, s. 121) “makinenin kullanılması, emekçi sayısını artırmaksızın emeğin üretkenliğini artırır; emekçilerin fabrikada toplanması daha iyi bir işbölümünü, daha iyi bir gözetimi, işçinin işine tümüyle bağlanmasını sağlar”.

Sanayi toplumuna has çalışma ve çalışma ahlakının gelişiminde istihdam ilişkisinin biçimi belirleyici olmuştur. Çalışmanın genel ahlak standartlarını belirlemesi ve bireylerin kendileri ve kendilerinin dışındakini çalışma olgusu üzerinden tanımlaması sanayi toplumu

tarafından inşa edilmiştir. Bu yapılırken Fordizm, akılcılaşıma, bürokratizasyon, ulusal hedefler uğrunda emeğin mobilize edilmesi ve eğitimin disipline edici biçimde organize edilmesi gibi süreçler devrede olmuştur; ancak bunun yanında *yaşam boyu istihdam ve iş güvencesi* sunan refah toplumu ve ona eşlik eden Fordist iş örgütlenmesi çalışma ahlakının gelişmesinde etkili olmuştur.

Klasik modern çalışma anlayışı aslında emek ile sermaye arasındaki görünür olmayan bir anlaşmaya dayanmaktadır. Buna göre işçiler geçimlerini sağlamak için işe alınmaya, sermaye de kendisini yeniden üretmek ve büyütme için işçileri işe almaya ve onlara güvenceli istihdam olanakları yaratmaya bağımlıdır. Her iki tarafın da buluşma adresi fabrikadır ve iki taraftan her biri kolayca başka bir yere taşınmamaktadır. (Bauman, 2005, s.33) Buna göre çalışma tam gün, istikrarlı, sosyal güvencelerle yüklü, asgari yaşam harcamalarını karşılayabilecek niteliktedir. İşçileri tezgâhlarına sabitleyen Fordist üretim modelinde Renault veya Ford'da işe başlayan biri, kariyeri boyunca aynı yerde kalacağından emin gibidir ancak bugün kariyer yolculuğuna Microsoft'ta başlayan birisi iş hayatının sonunda nerede olacağını kesinlikle bilemez. Ağır veya katı kapitalizm koşullarında işçiler ve sermaye sıkı zincirlerle sabitlenmişlerdir. Hafif veya akışkan kapitalizm, denklemi sermayenin hareket serbestliği kazanması ve işçilerin aynı hareket yoksunluğu içinde sabit kalmasıyla değiştirmiştir. Çalışanların sabitliğine bir de istikrarsız iş piyasası eklenmiştir (Bauman, 2017, s.98).

AKIŞKAN/NEOLİBERAL EKONOMİLERDE ÇALIŞMA VE ÇALIŞMA AHLAKI

Bauman “Akışkan Modernite” kavramsallaştırmasını Marx'ın “Komünist Manifesto”da geçen “katı olan her şey buharlaşıyor” sözünden esinlenerek türetmiştir. Bauman'a göre katı olan her şeyin buharlaştırıldığı ve yerine yeni katılıkların bina edildiği modern çağdan, buharlaştırılacak hiçbir katılığın kalmadığı akışkan bir çağa geçiş yapılmıştır. Bu çağ bireysel özgürlüğün önündeki tüm engellerin kalktığı bir çağ, radikal buharlaştırmanın çağı olarak resmedilmektedir. Serbestleşme, liberalleşme, esnekleşme çağı; finansal serbestliğin, sermayenin önündeki yerel engellerin ortadan kalktığı bir dönemdir yeni dönem. Bauman (2017, s. 235) akışkanlık durumunu tanımlamak için üç parametre ortaya koyar: (işyerindeki konum, haklar ve geçim kaynaklarıyla ilgili) *güvencesizlik*, (bunların sürekliliği ve gelecekteki durumlarıyla ilgili) *belirsizlik* ve (kişinin bedeni, öz benliği ve bunların uzantıları olan mülkiyet, çevre ve toplulukla ilgili) *güvensizliğin* bir arada deneyimlenmesi. Chris Till'e göre (2013) de Bauman'ın anlatmaya çalıştığı şey tüm kültür kategorilerinin

tüketilebilirliğinin ilanıdır; kültüre ait tüm aidiyet unsurları çözülmekte, sınır çizgileri kaybolmaktadır; bu durum tüm eleştirel kültürü yutmakta estetik, ahlaki ve yargısal tüm yetenekler çökmektedir; bu açıdan çalışma yaşamıyla ilgili tüm değerler de piyasalaşmakta ve değer kaybına uğramaktadır. 1970’lerle birlikte neoliberal politikalara geçiş üretim, tüketim, paylaşım sistemini kökten değişikliğe uğratarak çalışmaya ilişkin ahlaki formülasyonu kökten değiştirmiştir. Bauman’ın akışkan modernite teorisi bu noktada inşa edilmiştir.

Çalışmanın günümüzde aldığı yeni biçim elbette birbirine indirgeyemeyeceğimiz esneklik, küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle bağlantılı düşünülebilir. Akışkan/Neoliberal ekonomi işgücü maliyetlerinin azaltılması, kamu harcamalarının düşürülmesi, özelleşmiş tüketim taleplerinin karşılanabilmesi için üretim sürecinin yeniden organize edilebilmesi, sermaye hareketinin serbestleştirilmesi, sermayenin önündeki tüm engellerin ortadan kaldırılması, devletin denetleyici rolünden vazgeçerek olabildiğince küçülmesi, işgücünün- ücretlerin-çalışma sürelerinin esnekleştirilmesi ve üretimde teknoloji kullanımının maksimize edilmesini içerir. Castel’e göre (2017, s. 19) bu yeni durum, “kitlesel işsizlik ve çalışma koşullarının güvencesizleşmesi; bu tür durumları güvence altına alması gereken klasik koruma sistemlerinin koşullara ayak uyduramaması; toplumda fazlalık oluşturan, istihdam edilemez, istihdam dışı ya da düzensiz aralıklarla ve güvencesiz olarak istihdam edilen kişi sayısının artışı,” gibi bedellerle doludur.

Esneklik, akışkan moderniteyi tanımlayan en gözde iktisadi kavram olmuştur. Standing’e göre “esneklik, güvence garantisi olmayan, sıkı bağlar ya da ileride yükselme ümidi sunmayan, zaman sınırlı ya da esnek sözleşmelerden, önceden haber vermeksizin ve tazminatsız işten çıkarmalardan daha başka bir şey vaat etmeyen işler demektir” (2017, s. 236). Bunun yanında esneklik, formel, yani devlet tarafından temsil edilen alanların, devletle bağlantılı girişimlerin, sermaye hareketlerinin ve istihdam alanlarının daralmasını ve özellikle gücü ve kontrolü ele geçiren küresel işletmelerin devlete ait alanları ele geçirerek sermaye ve emek alanını dönüştürmesini anlatmaktadır. Sermaye artık yerel sınırlara bağımlı olmadığı gibi gümrük duvarlarının yıkılması onun özgürce hareket etmesini sağlamaktadır. Bu sayede sermaye özellikle emeğin ucuz olduğu ülkelere akmaktadır. Bunu yaparken formel iş tanımını da değiştirmektedir. Teknolojik devrim sayesinde sermaye, emeğe bağımlı olmaktan kurtulduğu gibi emeğe ihtiyaç duyduğunda formel sınırlamalara tabi olmaktan kurtulmaktadır; bu olgunun bugünkü adı *emeğin esnekleşmesidir*. Formel işin geleceği bugün büyük bir problem olarak yaşanmaktadır; geleneksel çalışma ve istihdam biçimleri ortadan kalkmaktadır. Değişen üretim yapısı ve çalışma ilişkileri çalışmayı *uzun vadeli bir yaşam*

anlatısı oluşturacak özelliklerinden soyutlamış, çalışmanın kendisini bir değer olmaktan çıkarmıştır. Çalışanların çok sık iş değişikliğine gittiği ya da işten çıkarmaların ve işe alımların çok hızlı gerçekleştirildiği, güvencesiz çalışmanın yaygınlaştığı, sendikalaşmanın gerilediği, reel ücretlerin düştüğü akışkan çalışma ortamı yeniçağı tanımlayan belirleyici bir değer olmuş, bu ortamda çalışanların iş ile kurduğu ilişki de değişime uğramıştır. Yeni çalışma ahlakı ancak bu çerçevede anlaşılabilir.

TÜRKİYE’DE ÇALIŞMANIN AKIŞKANLAŞMA SÜRECİ

Türkiye’nin ekonomi tarihine baktığımızda Osmanlı döneminde kapitalizme eklenmeden önceki üretim ilişkileri ve çalışma ahlakı ile kapitalizmle tanıştıktan sonraki süreç birbirinden oldukça farklıdır. Belirtilen bu ayrım 1980 sonrası neoliberal ekonomi politikalarının kabulü sonrasında da gözlemlenmiştir. 1980’lerden günümüze kadar uzanan süreç, öncesine göre çalışmaya yönelik ahlaki örüntüler açısından büyük farklılık göstermektedir.

Sanayileşme öncesi süreçte Ahi örgütlenmesi çalışmanın ve çalışma ahlakının genel çerçevesini belirler. Selçuklu ve Osmanlı üzerine araştırmalar yapan Başbuğ’a göre (2012, s. 15) “geleneksel toplumlarda çalışma kişinin kendi varlığını ortaya koyabilmesi ve geliştirebilmesi için bir araç olmuştur. Bu yönüyle çalışma, gerçekleştirilen maddi eser ile kişinin maddi ve manevi gelişimini gerçekleştirecek faaliyetlerin bütünüdür... kişinin ahlaki ve manevi boyutu ile çalışma iç içedir. Bireyselleşme şeklinde ortaya çıkan bu manevi boyutun biçimlenmesinde çalışma bir araçtır” (2012, s. 16) Bunun yanında Ahi örgütlenmesi içerisinde yer alan bireyler dini bir cemaatin içine katılmakta, belli bir mesleği edinmelerini sağlayacak eğitimi almakta, davranışlarını temellendireceği ahlaki referanslar edinmekte, ülke savunmasına katılmak için askeri eğitim almakta ve toplum hiyerarşisi içerisinde bir toplumsal konuma sahip olmaktadır. Çalışmanın ve üretmenin çok ötesinde işlevlere sahip olan ahilik, çalışmayı bir amaç değil bir araç haline getirmektedir. Ahi teşkilatlanması ve Lonca örgütlenmesinin zihniyet dünyası ile ilgili çalışmalar yapan Ülgener’e göre (2006, s. 5) Ortaçağ şehirlerinin en tipik müessesesi olan lonca teşkilatı, sadece ekonomik ve hukuki kurumların bir yansıması değil engin bir duyuş ve inanış dünyasının karşılığıdır ve aynı şey Selçuklu ve Osmanlı ahi teşkilatlarında karşılığını bulmaktadır.

Çalışma kültürünün ve ahlakının inşa edilmesinde hem sosyal haklar hem de somut yaşam koşullarının iyileştirilmesi, çalışanlara geleceğe dair güvenceler verilmesi kritik

önemdedir. Bu anlamda ilk sanayileşme çalışmalarında büyük problemler yaşanmıştır. Özellikle 1950'lere kadar

ücretlerin potansiyel işçileri çekecek kadar yüksek olmaması, işçilerin geleceğini garanti edecek sosyal güvenlik olanaklarının yokluğu, işçilerin sağlığını koruyacak tedbirlerin noksanlığı önemli sorunlar arasındadır... sanayi kuruluşlarının bulunduğu bölgelerdeki yerleşim, barınma ve yaşama olanaklarının gelişmemiş olması önemli bir engel oluşturmaktadır”(Makal, 2007, s. 126).

Bu tablo 1950'lerde değişmeye başlamıştır. Dünyadaki siyasi ve ekonomik konjonktürün yanı sıra ülke içindeki gelişmeler de bir burjuva kültürünün doğuşuna işaret etmektedir.

1950'lerde, ücretli işgücü daha sürekli ve nitelikli hale gelmiş ve geçmiş dönemin geçici, mevsimlik işçiliğine dayanan köylü-işçi tipi, zaman içerisinde yerini yeni işçi tipine bırakmaya başlamıştır. Bunun sonucunda işçi devir oranlarının görece olarak düşmesi de söz konusu olmuştur. (Keyder, 2003, s. 128)

Hem kamu sektörü hem özel sektörde çalışma haklarının ve yaşam koşullarının düzelmesi işten ayrılma davranışlarını azaltmış, istikrarlı ve kalifiye bir işçi sınıfı doğmuştur. Böylelikle milli değerlerle örülü çalışma ahlakı Batıdakine benzer motivasyonları da bünyesine katmıştır. Sosyal olanaklar, hukuki haklar, ücretler, iş garantisi, sağlık güvenceleri ve eğitimdeki ilerlemeler çalışmayı bir yaşam değeri haline getirmiştir. İşçi ve işveren sendikalarının varlığı, bu toplumsal kesimlerin hem birbirleri hem de devlet karşısındaki örgütlülüğü çalışma kültürünün ve ahlakının kanıtları olarak okunabilir. 1980'lere kadar bu yapı varlığını korumuş, çalışma ahlakı mevcut yapı korundukça güçlü biçimde yerleşmiştir. Dünya ekonomik konjonktüründeki dönüşüm, Batılılaşma, sanayileşme ve modernleşme çabası Fordist üretim modeliyle birleşerek çalışma ahlakını pekiştirmiştir. Ancak özellikle 2000'li yıllarla birlikte yine dünya ekonomik konjonktüründeki dönüşüme paralel olarak yukarıda belirttiğimiz çalışma ahlakı çözülme periyoduna girmiştir.

İdeal tipteki bir çalışma ahlakı için vazgeçilmez olan sosyal devlet, sendika ve bu kurumlarca sağlanan *güvenceli tam gün çalışma, emekli olana kadar çalışma, bir işyerinde uzun yıllar çalışabilme*, ücret garantisi, sağlık hakları, toplu sözleşme gibi tartışılmayacak

olan uygulamalar Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1970'lerde ülkemizde de 1980'lerle birlikte gücünü kaybetmiştir. Artık belli azınlıktaki çalışanların ayrıcalığına dönüşmüş olan bu haklardan mahrum kalanlar, Standing'in belirttiği (2015) eğreti çalışma koşullarına mahkûm edilmiş sınıf (prekarite) olarak adlandırılmaktadır. Neoliberalizmin dünya genelinde ve Türkiye özelinde ürettiği ekonomik ve sosyal politikalar Savran tarafından (1988, s. 21) şu şekilde özetlenmiştir:

Ulus-devletlerin ekonomiye müdahalesinin önlenmesi, serbest piyasa anlayışının geçerli kılınması; para arzındaki artışın sınırlandırılması; dünya ölçeğinde ticaret, para ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi; sermaye üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi ve piyasanın uluslararası alanda hükmünü icra etmesinin önünde bir engel olarak yükselen kamu girişimlerinin (KİT'ler) özelleştirme yoluyla tasfiyesi yanında, kamu hizmetlerinin de ticarileştirilmesi olarak belirtilebilir. Özellikle devletin "sosyal devlet" olarak nitelendirilen işlevi, toplumsal artı değerın önemli ölçüde eksilmesi anlamına gelmekte, kârı ve sermaye birikimini sınırlayıcı olarak görülmektedir.

Yeni Dünya Düzeni'nin Türkiye'de gerçekleştirdiği değişikliklerden bir tanesi sendikalaşma oranlarındaki düşüştür. Emeği örgütsüzleştirme stratejisinin en önemli parçası olan bu hamleyi inceleyen Işık (2009, s. 168-170), Türkiye'de 1988'de %22 olan sendikalı nüfusun, 1999'da %10,6'ya 2007'de ise %6,1'e kadar gerilediğini göstermiştir; sendikalaşma oranındaki bu düşüş beraberinde çalışanlar açısından yoksullaşmayı 1990'da %16,2'den 2000'li yılların ortasında %17,5'e getirmiştir. Sendikalaşma oranı 1999'da %80,6 olan İsveç, 2007 yılına gelindiğinde %70,8 sendikalaşma oranına düşmüş, yoksulluk oranı ise %3,3'ten %5,3'e gelmiştir. Bu hususta en dikkat çeken ülke Belçika'dır. Belçika'da 1999'dan 2007'ye sendikalaşma oranı %1,3 artmış, yoksulluk ise %0,4 azalmıştır. Belçika, İsveç, Kanada, Danimarka, Finlandiya gibi ülkelerin sendikalaşma oranları yüksek yoksulluk oranları ise düşüktür. Sendikaların işlevsizleştirilmesi çalışmanın esnekliğini ve güvencesizliğini doğurmuş, belli bir işyerinde geçirilen süreyi azaltmış, emekli olana kadar düzenli bir ücret sunan çalışmayı uzak bir hayale dönüştürmüş, ücret rekabetini ortadan kaldırarak reel ücretleri düşürmüş, enformel istihdamı artırmış, gelir dağılımını bozmuştur. Bu durum Turgut'un gösterdiği gibi (2011, s. 159) pazarlık gücünün yitirilmesini, sendikasızlaşmayı, iş kaygısını, iş stresini, güvenlik endişesini, esnek çalışmayı, sosyal hakların eksikliğini ve düşük geliri, işe yabancılaşmayı, iş stresini, iş-aile çatışmasını doğurmakta, bunun sonucunda

çalışmanın değer yitimi, örgüte bağlılığın azalması ve toplumsal yabancılaşma ortaya çıkmaktadır.

Belirli bir iş yerinde istikrarlı bir şekilde, uzun süreli çalışma davranışının yitirilmesi ile ilgili en çarpıcı veri yakın zamanda Demir (2019, s. 96) tarafından yürütülen bir çalışmada ortaya konulmuştur. Bu veriye göre “1994’te tüm düzenli ücretli çalışanlar içinde bir işletmede en az 1 yıl ve daha az süre çalışanların oranı %9,43’ken 2014’e gelindiğinde bu oran %15,63’e çıkmıştır; 3 yıl aynı işletmede çalışanlar 1994’te %6,49’ken, 2014’te bu oran %8,46’dır. Değerlerin bu çalışma açısından dikkat çekici boyuta ulaştığı nokta yüzdeler toplandığında ortaya çıkmaktadır. 1994’te 5 yıl ve daha az süre aynı işletmede düzenli ücretli çalışanların oranı %48’ken, 2014’e gelindiğinde bu oran %59,1’dir. Sadece 20 yılda düzenli ücretli çalışanların, bir işletmede 5 yıl ve daha az süre çalışma oranları %11 artmıştır” (Demir, 2019, s. 96).

Çizelge 1. Düzenli Ücretli Çalışanların Çalışma Sürelerine Göre Dağılımı (yüzde)

Düzenli ücretli çalışanların çalışma sürelerine göre dağılımı		
Çalışılan süre, (yıl)	Yüzde-1994	Yüzde- 2014
0	13,95	13,45
1	9,43	15,63
2	8,00	10,06
3	6,49	8,46
4	5,47	6,12
5	5,27	5,41
6	3,85	3,36
7	3,85	3,76
8	4,22	3,53
9	2,95	1,82
10	4,65	4,27
11	1,95	1,23
12	3,01	1,94
13	2,15	1,27
14	2,38	1,61
15	3,44	2,74
16	2,30	1,54
17	2,25	1,57
18	2,49	1,23
19	1,62	0,79
20	2,90	2,20
21	0,99	0,69
22	1,34	1,05
23	1,15	0,75
24	0,89	0,61
25	1,09	1,41
26	0,42	0,52
27	0,26	0,47
28	0,26	0,40
29	0,15	0,23
30+	0,88	1,88
	100,00	100,00

Yukarıdaki tablonun (Demir, 2019, s. 96) verilerinden yola çıkarak Türkiye genelinde bir işçinin bir işteki toplam çalışma süresinin tedricen düştüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu durum Bauman'ın *Akışkan Modernite*'de gösterdiği gibi neoliberalizmin insanları harekete zorlayarak ve onları güvencesizliğe mahkûm ederek nasıl kolektif ve siyasal kimliklerinden uzaklaştırdığını anlatmaktadır. Yeni toplum neoliberalizmin yarattığı yeni çalışma kültürü ve ahlakıyla da akışkan bir toplum görüntüsü çizmektedir.

VERİLERİN DEĞERLENDİRMESİ

Çalışma modern öncesi dönemlerde dini referanslara başvurularak, modern kapitalist toplumlarda çalışmanın ve sosyal devletin sunduğu olanaklar ve statü fırsatlarına dayandırılarak, Türkiye gibi bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerde milliyetçi söylemlerle işbirliği yapılarak veya profesyonelleşme adı altında bir bağımlılıkla ilişkilendirilerek temel bir değere dönüştürülebilir. Tüm bunların ortadan kalktığı bir ortamda çalışanları ne ile motive edeceğimiz, onları işletmede hangi referanslara dayanarak uzun süre tutacağımız büyük bir soru işareti olarak önümüzde durmaktadır. Neoliberal ekonomilerin en belirgin özelliği sermaye hareketliliğinin üst seviyeye çıkması ve üretim-tüketim-pazarlama mekanizmalarının önündeki tüm katılaştırıcı engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Bu anlamda sendikal örgütlenmelerin oranı düşmüş, her türlü teknolojik yenilik istihdamı geriletmiş, reel ücretlerde ciddi düşüş gözlemlenmiş, belirli süreli sözleşmeler ve hatta sözleşmesiz çalışma yaygınlaşmış, kamu sektöründe dahi sözleşmeli işçi alımı artmış ve yaşam boyu iş güvencesi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Bu koşullar altında hem dünya genelinde hem de Türkiye'de aynı işyerinde uzun süreli, istikrarlı ve emekli olana kadar çalışma oranı ciddi düşüş göstermiştir. Kurumsal bilginin ve kültürün geliştirilmesi için istikrar içeren ilişkilerin oluşturulması kaçınılmazdır. Yapılan görüşmelerde bu istikrarın sürdürülmesinin gitgide daha da zor bir göreve dönüştüğü saptanmıştır. Ücret rekabeti, üretim ve tüketimdeki dalgalanmalar, istikrarsız iş piyasası, taşeronlaşma, ekonomik krizler, kamu istihdamının giderek daralması, eğitim sisteminin girişimciliği ve mobilizasyonu bir değer olarak öne çıkarması sadece istikrarlı ve uzun süreli çalışmayı değil, basit biçimiyle çalışmanın kendisini ahlaki örüntülerinden koparmaktadır.

Görüşme yaptığımız işverenlerin tamamı işletmelerinde uzun yıllar çalışan sayısının gitgide azaldığını belirtmişlerdir. Bu işverenlerden iş piyasasına 1960'larda adım atan eski kuşak girişimciler (İ1, İ2, İ3, İ4) bu durumu kati surette eleştirmektedirler. Yeni kuşak işverenler ise (İ7, İ10, İ11) bu durumdan zarar görüyor olsalar da yaşanan olguyu daha sakin

karşulamakta ve normalleştirmektedirler. Yeni kuşak işverenlerden yani 2000’li yıllarda yöneticilik yapmaya başlayanlardan daha milliyetçi-muhafazakar dünya görüşüne sahip olanlar (İ5, İ6) çalışan hareketliliğini eleştirmektedirler. Eski kuşak bir işveren olmasına rağmen İ9, akışkan ve değişime açık iş piyasasının eleştirilmemesi gerektiğini, sadece çalışanları profesyonel anlamda işletmede tutacak önlemlerin alınması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre kilit önemdeki çalışanlar işletmede tutulabilir ancak kadro kalifiye gençlerle yenilenmelidir; ayrıca günümüzde sosyal ve ekonomik olanaklar çalışanları işletmede tutmaya yarıyor olsa da bu, çalışanın işletmeye bağlılığını sağlamamakta yalnızca verimliliği artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında işletmeler için olduğu kadar özellikle profesyonel çalışanlar için işletme aidiyeti diye bir olgudan söz edilememektedir.

Bugün insan emeğine bağımlı olmayan sektörler piyasa koşulları ve teknolojik gelişme sebebiyle esnek ve güvencesiz bir çalışma modeli benimserken emek yoğun sektörlerde de uzun süreli ve istikrarlı çalışan bulma sorunu yaygınlaşmıştır. Görüştüğümüz işverenlerden 1970’lerde iş piyasasına adım atan İ2 eski kuşak bir işverendir ve çalışma ilişkilerine daha korumacı yaklaşmaktadır. Esneklik ve istikrarsız çalışmadan hoşlanmadığını belirten İ2 özellikle mavi yakalılarının ve aynı zamanda beyaz yakalılarının da işletmesinde uzun süreli kalmasından yanadır. En üst düzey teknoloji ile çalışan İ2, çalışanlarından aidiyet beklemektedir. İ2’nin sahibi olduğu işletmenin ortaklarından ve aynı zamanda kızı olan İ7 ise çalışma ilişkilerine yeni kuşağın değerleri ile yaklaşmaktadır. İ7’ye göre çalışan istikrarı önemlidir ancak artık geçmişin aidiyet temelli ilişkileri son bulmuştur. İ7, yalnızca vasıfsız işçilerden bağlılık beklemektedir. Ona göre mühendis, ofis çalışanı gibi profesyonel çalışanların uzun yıllar belli bir işyerinde çalışması tuhaf bir durumdur. Ailenin üçüncü kuşak yöneticisi olan İ7, yaşam değeri olarak aynı işletmede hep aynı işi yaparak uzun süre çalışmanın kendisi açısından da çok anlamlı olmadığını belirtmiştir.

Görüşme yaptığımız genç işverenlerden daha seküler dünya görüşüne sahip olanlar esneklikten ve hareketlilikten yana görüş bildirirken, muhafazakâr dünya görüşüne sahip olanlar her ne kadar bunu sağlayacak kurumsal önlemler almasalar da daha savunmacı ve aidiyet temelli görüş belirtmişlerdir.

Girişimcilik ve inovasyon gerektiren işlerde mobilizasyonu, tekrara dayalı işlerde istikrarı ve devamlılığı tercih eden İ8’e göre üretim holünde dahi işçileri işletmede tutmak oldukça güçleşmektedir. Ona göre çalışanların hemen hemen hepsinde bir değişim ve

dönüşüm gözlemlenmektedir, artık hiçbir çalışan uzun süreli çalışmaya bir değer atfetmemektedir.

Pazarlama sektörünün belli kolları yoğun yüz yüze iletişim gerektirmektedir. Bu tarz bir iş yapan İ10 için çalışanları işletmede tutmak önemli bir konudur. Bu nedenle gazete ilanıyla eleman almadığını belirten İ10, yakın çevresinden kişileri istihdam etmekte, bu kişilere piyasanın üzerinde maaş ödemekte ve huzurlu bir çalışma ortamı yaratmaktadır. En yeni çalışanın yedi yıllık olduğunu belirten İ10, yine de çağın akışkan çalışma ortamına direnmekte zorlandığını itiraf etmektedir.

İstikrarlı çalışmanın en önemli olduğu sektör belki de eğitimidir. Vasıflı çalışanların mobilize olmaları belli sektörler için çok problem teşkil etmese de eğitim açısından ciddi sakıncalar taşımaktadır. Türkiye'nin önemli eğitimcilerinden ve Ankara'nın en eski eğitim kurumlarından birisine sahip olan İ12'ye göre eğitim sektöründe uzun süreli çalışma hayatı bir önem taşımaktadır. Bu sektörde güven kavramı çok önemlidir. Eğitim alanında işler makinelerle yapılamaz. Öğretmen veya idareci işine anlam yükleyebilirse uzun süreli çalışmayı bir değer olarak görebilir. Öğretmen içsel olarak huzurlu değilse mutluluğu mekân değişiminde arayabilmekte, bu da öğretmenlerin çok fazla hatalı kararlar vermelerine yol açmaktadır. İ12'ye göre günümüzde öğretmenleri uzun süre aynı yerde tutmak gittikçe güç bir iş haline gelmektedir.

Görüştüğümüz işverenlerin çoğu çalışanları ile uzun vadeli çalışma ilişkisi kurmak istemektedirler, akışkan iş piyasasına belli noktalarda karşı da değildirler ancak sosyal, hukuki ve ekonomik güvencelerin yitirildiği bir ortamda bu ilişkileri inşa edememektedirler. Güvencesiz ve her anlamda esnekleşmiş iş piyasası çalışma ahlakı, uzun süreli ve istikrarlı çalışma ve işletme aidiyeti üretmek yerine hem işçiler hem de işverenler için bir *fırsat ahlakı* yaratmaktadır. Emekli olana kadar aynı işyerinde çalışma diye bir durumdan neredeyse hiç bahsedilememektedir. İstikrar, gelişme, yenilenme ve kâr arasındaki dengeyi oluşturamayan iş çevreleri çalışma istikrarını sağlayacak kurumsal düzenlemelerden kaçınırken kârı artıracak yenilenme olanaklarına ulaşmak için çalışanların olanaklarını sınırlandırmaktadır. Bu da kendi içinde bir kısır döngü yaratmaktadır. Görüştüğümüz işverenlere işçileri işten çıkarma pahasına teknolojik yenilikleri kabul edip etmeyeceklerini sorduğumuzda tamamı teknolojiyi tercih edeceğini belirtmiştir. Uzun süreli veya toplu sözleşme yapıp yapmadıklarını sorduğumuzda biri dışında toplu sözleşmeyi onaylayan yoktur. İşçilerle yasal haklar saklı kalsa da sözleşme yapmayan işletme bile vardır. Hatta sözleşme imzalamak istemeyen

çalışanlardan bile söz edilebilmektedir. Bunun dışında işverenler sendikalı çalışanlara sıcak bakmamaktadır. Bu koşullar altında çalışma güvencesinden, ücret garantisinden, uzun dönemli bir yaşam planına olanak sağlayacak koşullardan ve işçiyi işine bağlayacak hiçbir mekanizmadan söz edemeyiz. Neticede çalışma, yaşamı şekillendiren özelliklerini bu şekilde kaybedecektir.

SONUÇ

Akışkan modernite, neoliberal ekonomi, esnekleşmiş piyasalar gibi kavramlar ve teoriler kapitalizmin bugün ulaştığı noktada uzun vadeli, katılaşmış, istikrar içeren çalışma ilişkilerine müsaade etmiyor görüntüsü çizmektedirler. Türkiye ekonomisi özelinde bu teoriler elbette belli noktalarda çalışma ilişkilerini yansıtmaktadır ancak görüşme yaptığımız sendika temsilcisinin belirttiği gibi işte temel değerlerden birisi hala güvendir. İşveren her zaman güvenilebileceği personelle çalışmayı tercih eder. Profesyonellik denilen şey bu tarz ilişkileri ortadan kaldırmış değildir. Genel çizgileriyle bakarsak Türkiye’de iş piyasasında hala uzun süreli ve istikrarlı çalışma ilişkileri tercih edilmektedir ancak bu talep çalışma ilişkilerini düzenleyen yasaların ve kurumların esnekleşmesiyle bir çelişki teşkil etmektedir. Ülgener’den ödünç alacağımız kavramlarla olguyu ifade etmek gerekirse iktisadi alana yönelik ahlaki söylem aynı işletmede sabırla, uzun süreli ve istikrarlı çalışmayı değerli bir şey olarak kodlarsa da iktisadi zihniyet ve bu zihniyeti ifade eden kurumsal düzenlemeler tam da buna zıt şekilde yapılandığında ortaya tutarsız bir çalışma dünyası çıkmaktadır. Sendikaların ve sendikal hakların genişlemesi, iş güvencelerinin artması, sosyal güvenlik mekanizmalarının çalışması, vergi adaletinin sağlanması, sosyal devlet anlayışının uygulanması ve reel ücretlerin yükselmesi gibi parametreler gelişmenin, yenilenmenin veya inovasyonun karşısında bir engel değildir. Bu koşullar yerine getirildiğinde çalışma istikrarına paralel olarak üretim kalitesinin ve yenilenmenin arttığı görülecektir.

KAYNAKÇA

- Başbuğ, A. (2012). İş ve Maneviyat: Çalışma Ahlakı Üzerine Bir İnceleme. (Birinci Baskı). Ankara: Binyıl Yayınevi.
- Bauman, Z. (2005). Bireyselleşmiş Toplum. (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2017). Akışkan Modernite. (Çev. S. O. Çavuş). İstanbul: Can Yayınları.
- Bozkurt, V. (2000). Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği. (Birinci Baskı). İstanbul: Alesta Yayınevi.
- Budd, J. W. (2016). Çalışma Düşüncesi. (Çev. F. Man). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Castel, R. (2017). Ücretli Çalışmanın Tarihi: Sosyal Sorunun Dönüşümü. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Demir, İ. (2008). Kapitalist Toplumda İktidar ve Çalışma Etiği İlişkisi: İktidarın Bir Örneği Olarak TÜSİAD Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Demir, İ. (2019). Akışkan Modernite Çerçevesinde Türkiye’de Çalışma Ahlakının Dönüşümü, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Fleming, P. (2017). Çalışma Mitolojisi: Kapitalizm Kendine Rağmen Nasıl Ayakta Kalıyor? (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gorz, A. (2007). İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri/ Anlam Arayışı (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Hardt, M. and Negri, A. (2012). İmparatorluk. (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Huberman, L. (2002). Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla. (Çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işık, V. (2009). Endüstri İlişkilerinin Yeni Yüzü İnsan Kaynakları Yönetimi: Emegi Örgütsüzleştirme Stratejisi. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(3), 147-176.
- Keyder Ç. (2003). Türkiye’de Devlet ve Sınıflar. (Sekizinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, A. (2007). Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Man F. (2012). Ortodoks Kapitalizminden Refah Kapitalizmine Çalışma Etiği. İş Ahlakı Dergisi, 5(2), 221-226.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (Birinci Basım). (Çev. O. Akinhay ve D. Kömürçü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Savran, S. (1988). Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni-Liberalizm. N. Satılğan ve S. Savran. (Editörler). Dünya Kapitalizminin Bunalımı. (Birinci Baskı). İstanbul. Alan Yayıncılık.
- Standing, G. (2015). Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf. (Çev. E. Bulut). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Till, C. (2013). Becoming Discolated: On Bauman’s Subjective Culture. Thesis Eleven, 118 (7), 116-124.
- Turgut, T. (2011). Çalışmaya Tutkunluk: İş Yükü, Esnek Çalışma Saatleri, Yönetici Desteği ve İş-Aile Çatışması ile İlişkileri. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25(3-4), 155-179.
- Ülgener, S. (2006). İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. (Birinci Baskı). İstanbul: Derin Yayınları.

MODERN AGORALARIN TEATRAL MASKESİ: DUYGUSAL EMEK¹**THEATRICAL MASK OF MODERN AGORAS: EMOTIONAL LABOR****Emre BAŞCI²****ÖZET**

Bu çalışmada; İzmir’de farklı semtlerde konumlanmış alışveriş merkezlerinde çalışan satış görevlilerinin çalışma deneyimlerinin önemli bir bölümünü oluşturan duygusal emek olgusu tüm öğeleriyle ve ilişkili kavramlarla birlikte mercek altına alınmaktadır. Son on senede oldukça popüler yaşam alanları hâline gelen—alışveriş, yemek, eğlence, spor, eğitim, hobi ve iş olanakları sunan—alışveriş merkezlerinin çalışanlar üzerindeki etkilerinin ortaya konulması birçok disiplin açısından önem taşımaktadır. Karma araştırma yönteminden yararlanan bu çalışmada, İzmir’de sekiz AVM’de çalışan satış görevlileri üzerinde anketler uygulanmış ve bu çalışanlar ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. İki AVM’de gerçekleştirilen pilot araştırma sonrasında araştırmanın nihai ayağında yedi AVM’de 389 adet geçerli anket elde edilmiş ve toplam 35 adet derinlemesine görüşme başarılmıştır. Araştırma bulgularına göre, AVM satış görevlilerinin çalışma hayatlarında deneyimledikleri önde gelen problemlerden birinin duygusal emek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, olumsuz şekilde algılanan duygusal emeğin çalışanların iş tatminine ve satış görevliliği mesleğine ilişkin hissedilen sosyal statüye olumsuz yönde etki ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında, samimi rol davranışının çalışanları alanyazında hiç karşılaşılmayan bir biçimde etkileyebildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: AVM, Çalışma Sosyolojisi, Duygusal Emek, Hizmet, Satış

ABSTRACT

In this study; emotional labor of sales employees who work at different shopping malls across Izmir, as an imperative aspect of their job, is examined with its all components and related concepts. It is meaningful to look into this area across various academic disciplines as it will let researchers and readers understand the details of the working system at shopping malls, which have become popular centers in the last decade, providing their users with numerous activities such as shopping, food, entertainment, sports, education, hobbies and jobs. In the research stage of this study, the researcher utilized a mixed methodology including questionnaires and in-depth interviews at eight shopping malls. After the pilot study was conducted at 2 shopping malls, 389 valid questionnaires were collected in the final phase of the research and 35 in-depth interviews were done. The research findings show that one of the leading work problems experienced by sales employees is emotional labor. Besides, emotional labor has appeared as a critical factor that degrades job satisfaction and perception of social status related to occupation. Additionally, genuine role play could influence sales employees differently than what is already known in the emotional labor literature.

Keywords: Emotional Labor, Sales, Service, Shopping Mall, Sociology of Work

---

¹Bu çalışma, yazarın doktora tezinin bir bölümünden uyarlanmıştır ve BAP Komisyonunca kabul edilen 1704E091 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

²Dr. Dr. (Sosyoloji ve Pazarlama), E-posta: emrebasci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1062-4402

1. GİRİŞ

Küreselleşmenin ve tüketimin tüm hızıyla yaşandığı ve kapitalist ekonomi modelinin dünyanın genelinde geçerli olduğu günümüzde AVM'ler³ günlük yaşamın merkezlerinden biri hâline gelmiş durumdadır. AVM'lerde süregelen alışverişin doğası ve tüketicilerin tutum ve davranışları son senelerde yoğun bir şekilde araştırılırken AVM'lerdeki çalışma yaşamı henüz yeterince aydınlatılamamış durumdadır. Bu çalışmada ayrıntıları sunulan saha araştırması yoluyla, AVM'lerde çalışan satış görevlilerinin duygusal emek tutum ve davranışlarının ortaya konularak bu grubun çalışma dinamiklerinin anlaşılması hedeflenmiştir. Türkiye'de yeni sayılabilecek bir iş yeri türü olan AVM'lerde emek süreçlerinin araştırılması; liberalleşen piyasalarda çalışanların öznelliklerinin irdelenmesi ve neoliberal ekonomi politikalarının ticari, bilimsel ve etik düzlemlerde açığa kavuşturulması açısından önem taşımaktadır.

Günümüzün rekabet koşullarında müşterilere beklentilerinin ötesinde faydalar sağlamanın işletmeler için temel strateji hâline geldiği ve kurumsal imaj sergileme çabası içinde olan işletmelerin çalışanların bilişsel, fiziksel ve duygusal özelliklerini yöneterek hizmet kalitesini standartlaştırma peşine düştükleri bilinmektedir. Bu sebeple duygusal emek kavramı işteki başarıda önemli bir gereklilik olarak görülmektedir (Man ve Selek-Öz, 2009). Post-Fordist üretim döneminde yeni hizmet sektörlerinin ortaya çıkışı ve hizmet ekonomisinin büyümesi duygusal emeğin yoğun bir şekilde araştırılmasına vesile olmuştur. Bolton'un (2005) 'nitelikli duygu yöneticileri' olarak isimlendirdiği hizmet sektörü çalışanları, iş yerlerinde organizasyonun ilişki içinde bulunduğu kişilerle sürekli iletişimde bulunarak—yani yoğun duygusal emek harcayarak—karmaşık ve çok yönlü bir uğraşının uygulayıcıları hâline gelmektedirler. Duygusal emek olgusunun hizmet sektörü için öncelikli durumu Nickson vd.'nin (2012, s. 73) İngiltere'deki perakendecilerde gerçekleştirdiği araştırma ile ortaya konulmaktadır. Bu çalışmada işverenlerin yaklaşık %80'i 'doğru kişilik' kriterini 'çok önemli' veya 'oldukça önemli' olarak birinci sıraya yerleştirmektedir.

Duygusal emek (Emotional labor) terimini 1983 senesinde alanyazına kazandıran Hochschild (2003, s. 7); bu kavramı, "diğerlerinin gözlemleyebildiği yüz ve beden gösterimlerinin yaratımı için duyguların yönetilmesi" olarak tanımlamaktadır. Bu gösterimler (display rules); işletmeler, tüketiciler ve toplumsal kültürün dikte ettiği kurallardan

---

³Bu çalışmada AVM'ler *modern agoralar* olarak isimlendirilmektedir. Agora, Klasik Yunan döneminde halkın yönetim, siyaset ve ticaret işlerini görüşmek üzere toplandıkları kent alanı olarak isimlendirilmekteydi. Zamanla agoralar salt bir biçimde ticaretin hüküm sürdüğü mekânlara dönüşmüştür. Modern agoralar olan AVM'ler de, son 30 yılda tüketim toplumunun sembolü hâline gelerek günlük hayatın merkezine yerleşmiştir.

oluşmaktadır (Ekman ve Friesen, 1975). Sosyolog Erving Goffman'ın dramaturji⁴ konseptine dayanan duygusal emek olgusu iki şekilde ortaya çıkmaktadır: *yüzeysel rol* (surface acting) ve *derin rol* (deep acting) (Hochschild, 2003, s. 35; Pala ve Tepeci, 2014, s. 24): *Yüzeysel rol* ile gerçekte hissedilmeyen duygular gösterilmekte veya gerçekte hissedilen duygular gizlenmektedir (çağrı merkezi çalışanlarının kendilerine bağırarak müşteriye tatlı sözleriyle sakinleştirmeye çalışırken içlerinden kötü şeyler söylemesi gibi). Sattığı ürününün aslında başarısız olduğunu düşünen bir çalışan yüzeysel rol davranışı sergileyecek, ürünün kaliteli olduğunu düşünen bir çalışana göre daha yoğun duygusal emek sarf edecek ve hissedilen duygu ile gösterilen davranış arasındaki uyumsuzluk nedeniyle duygusal uyumsuzluk hissedecektir. *Derin rolde* ise var olan durum farklı şekilde algılanmaya çalışılmakta veya farklı duygular hayal edilerek veya geçmiş deneyimler akla getirilerek tercih edilen duygular açığa çıkartılmaktadır (hosteslerin kurallara uymayan müşterilerini çocuk olarak veya ilk kez uçuş yapacak kişiler olarak görmesi gibi). Yapılan roller, karşı tarafa daha iyi hissettirmek olabileceği gibi (müşteri temsilcisi, sağlık görevlisi, cenaze görevlisi vb.), karşı tarafa kötü hissettirme amaçlı (gardiyen, polis vb.) ya da nötr davranma şeklinde (yargıç, psikolog vb.) olabilmektedir. Alanyazında yapılan çalışmalar genel olarak yüzeysel rolün çalışan birey için olumsuz sonuçlara (kişisel sahtelik [personal inauthenticity], verilen hizmette yanlış bir şeyler olduğu hissi, benlik yitimi [depersonalization], tükenmişlik sendromu [burnout], memnuniyetsizlik, işten ayrılma) yol açtığını belirtmekte, derin rol ise kişisel hakikilik [personal authenticity], olumsuz duyguların daha az açığa çıkması ve yüksek iş tatmini/performansı ile ilişkilendirilmektedir (Chau vd., 2009, s. 1152).

Hochschild (2003), gerçek duyguların gizlenmesinin ya da samimi olmayan duyguların zorunlu şekilde açığa çıkartılmasının bireylerde duygusal uyumsuzluk (emotional dissonance) yarattığını, bunun benlik yitimi (depersonalization) ve duygulara kayıtsız kalma (emotional detachment) gibi sonuçlar doğurabileceğini belirtmektedir. Duygusal emeğin gerektirdiği sahte tavırlar, gerçek duygulara ve kişinin kendi benliğine yabancılaşmayı doğuruyor görünmektedir (Lupton, 2002, s. 39). Duygusal emeğin yarattığı benlik yitimi ve duygulara kayıtsız kalma sorunlarının ekstrem örnekleri 2. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Yahudilere ve diğer azınlıklara uyguladıkları soykırım sürecinde yaşanmıştır. Aldıkları 'rasyonel' emirlerle insanları eşyadan farklı görmeyen Nazi subay ve doktorları, kendilerine

---

⁴Goffman (1959, s. ix), bu terimi toplum önünde (sosyal bir sahnede) olan bireyin kendi duygularını kontrol etmesi, sosyal olarak talep edilen davranışları yerine getirmesi ve istenmeyen davranışlardan uzak durmasını ifade etmek için kullanmaktadır.

verilen görevleri yerine getirmişlerdir. Beyinlerin kolonileştirildiği bu düzende çalışanların gerçek kimliklerini göstermeleri oldukça zor görünmektedir (Bolton, 2005, s. 79).

Duygusal emek alanında dünyada ve Türkiye’de birçok saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Brotheridge ve Grandey (2002, s. 31), beş farklı iş kolunda faaliyet gösteren 238 Kanadalı çalışanla yürüttükleri araştırmada hasta bakımı ve müşteri ilişkileri gibi hizmet ağırlıklı işlerde çalışanların iş ortamında duygu kontrolünü sıkı şekilde yapma durumunda kaldıklarını bulgulamışlardır. Bu araştırmacıların ortaya çıkardığı diğer üç önemli bulgu, duygusal emek yoğunluğu ile duygusal tükenmenin pozitif ilişki içinde olduğu, yüzeysel rol davranışının başkalarının duygularına kayıtsızlık ve düşük başarı hissi ile sonuçlanması ve derin rol davranışının başarı hissini desteklemesidir. Bununla birlikte, araştırmacılar farklı iş kolları (hizmet ağırlıklı işler ve kol gücü gerektiren işler) arasında duygusal tükenmişlik açısından anlamlı bir fark ile karşılaşmamışlardır. Springer ve Oleksa’nın (2017, s. 26) farklı hizmet sektörlerini kapsayan araştırmalarında iki anlamlı bulguya ulaşılmıştır: Yüzeysel rol yapan çalışanlar daha fazla tükenmişlik duygusunu hissetmekte ve işlerine daha hâkim olan çalışanlar duygusal emeğin olumsuz sonuçlarından daha az etkilenmektedirler. Bulutlar ve Başkaya’nın (2015, s. 91) 310 akademisyen katılımcı ile yürüttükleri araştırmada, yüzeysel rol yapma ve tükenmişlik arasında pozitif bir ilişki ortaya çıkarken, derin rol ve tükenmişlik ve iş tatmini arasında sırasıyla negatif ve pozitif yönlü ilişkiler belirmiştir. Man ve Selek-Öz’ün (2009) çağrı merkezi çalışanları üzerinde yaptıkları duygusal emek araştırmasına göre çalışanlar psikolojik yorgunluk hissetmekte ve yaptıkları işi kısa süreli (bir kariyer basamağı olarak) bir iş olarak görmektedirler. Yazarlar bu sonucu çalışanların her daim sınırlarından arınmış zorunda olmalarına—harcadıkları yoğun duygusal emeğe—bağlamaktadır. Kaya ve Serçeoğlu (2013), Türkiye’deki hizmet çalışanları üzerine yaptıkları araştırmada çalışanların harcadıkları duygusal emek miktarı ve işe yabancılaşmalarının pozitif yönlü bir ilişki içinde olduğunu bulgulamışlardır.

Hizmet sektörünün duygusal emek yoğun doğası toplumda hizmet işlerine karşı bir tutumun ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. A.B.D.’de Ulusal Fikir Araştırma Kurumunun yaptığı bir araştırmaya göre satış temsilciliği veya satış müdürlüğü pozisyonları prestij açısından az tercih edilen işler arasındadır (Sennett ve Cobb, 2017, s. 231). Yazarlar bu bulguyu, duygusal emek gerektiren mesleklerde insanlarla yoğun şekilde uğraşma, onlara katlanmak zorunda olma ve sonuç olarak özgürlüğü kaybetme durumu ile ilişkilendirmektedir. Hizmet sektöründe duygusal emeğe ilişkin geçerli olan başka bir faktör de toplumsal cinsiyettir. Örneğin, Türkiye’de kadınların iletişimde daha sevecen ve esnek oldukları ve dolayısıyla hizmet işine daha uygun nitelik gösterdikleri düşünülmekte, erkek

hizmet çalışanlarından kadın çalışanlara atfedilen bu jenerik özellikleri göstermeleri beklenmektedir (Kart, 2011, s. 228). Özdemir, Yalçın ve Akbıyık (2013, s. 318) da Türkiye’de yaptıkları araştırmada derin rol davranışının daha çok kadın çalışanlar tarafından sergilendiğini ortaya koymuşlardır.

2. YÖNTEM

Yürütülen saha araştırmasında karma araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Nicel teknik olarak ölçek içeren anket kullanılmış, nitel araştırma tekniği olarak yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden yararlanılmıştır. Örnekleme yöntemi ise olasılıklı örnekleme yöntemlerinden biri olan küme örnekleme ve nitel araştırma ayağında kullanılan kartopu örneklemedir. İzmir’de faaliyet gösteren tüm AVM’lerin ziyaret edilmesi mümkün olmadığından farklı özellikleri ile evreni temsil edecek AVM’ler seçilmiştir. Bu AVM’lerin tümü, merkezi bir yönetim tarafından idare edilen ve sahip oldukları alanları küresel, ulusal ve yerel markalara kiralayan organize alışveriş merkezleridir. AVM’lerde farklı iş kollarında faaliyet gösteren bu mağazalar ziyaret edilmiş, çalışmaya katılmak isteyen çalışanlara anket soruları yöneltilmiştir. Anketleri cevaplayan katılımcılardan görüşme için istekli olanlar ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak; görüşmeler için, anketlere cevap veren katılımcıların aynı AVM bünyesinde çalışan satış görevlisi arkadaşlarına referans usulü ile (kartopu örnekleme yoluyla) ulaşılmıştır. Katılımcıların tümü, müşteriler ile doğrudan haşır neşir olabildikleri pozisyonlarda (yönetici ve temsilci seviyelerinde) çalışmaktadır. Duygusal emek olgusu üzerinde yoğunlaşmak amacıyla, AVM’de çalışan fakat müşterilerle ilişkileri sınırlı seviyede olan temizlik, güvenlik ve depo görevlileri çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Araştırmanın ilk aşamasında, 6 Haziran 2017 ve 6 Temmuz 2017 tarihleri arasında pilot olarak seçilen 2 adet AVM’de (Ege Park Mavişehir ve Mavi Bahçe) anketler uygulanmış ve bu AVM’lerde çalışan istekli katılımcılar ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada 119 adet geçerli anket toplanmış, 15 adet görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler ziyaret edilen AVM’lerin açık alanlarında veya AVM’lerin bünyesindeki kafe veya restoranlarda yapılmıştır. Görüşmeye iştirak eden her katılımcıdan araştırmaya katılmayı kabul ettiğine ve tüm verilerin ilişkili bilimsel yayınlarda kullanılabilmesine dair izin mektupları (consent letters) alınmış ve tüm görüşmeler dijital ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Anketlerde yazılan ifadeler, görüşmelerde ortaya çıkan söylemler ve mağaza ziyaretleri sırasında gerçekleşen sohbetler aracılığıyla nihai anket formu oluşturulmuştur.

Nihai anketler, İzmir’de farklı semtlerde konumlanmış 7 adet AVM’de (Mavi Bahçe, Kipa Çiğli, Forum Bornova, Konak Pier, Optimum Outlet, İzmir Park ve Agora) çalışan katılımcılar üzerinde 8 Temmuz 2017 ve 20 Temmuz 2017 tarihleri arasında uygulanmıştır. Bununla eş zamanlı olarak derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Nihai araştırma aşamasında 389 adet geçerli anket ile ulaşılması gereken minimum⁵ sayı olan 369 aşılmıştır. Pilot araştırmadan elde edilen veriler de dikkate alındığında minimum sayının oldukça üzerine çıkmıştır. Ayrıca, bu aşamada 20 katılımcı ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmeler kısmi olarak ve anketlerde açık uçlu sorulara verilen cevaplar bütünüyle transkript hâline getirilmiştir. Araştırma süresince toplam 8 adet AVM’de mümkün olduğu kadar yüksek sayıda anket sayısına ulaşılmaya çalışılmış, nitel araştırma ayağında ise veri doygunluğuna ulaşıldığında araştırma sonlandırılmıştır.

3. BULGULAR ve TARTIŞMA

Araştırmada nihai olarak 389 adet geçerli anket elde edilmiştir. Bu katılımcıların çoğunluğu kadınlardır (226 kişi, %58 oran ile). Yaş dağılımına bakıldığında 18 ve 33 yaşları arasında bulunan katılımcıların en büyük nüfusa sahip olduğu görülmektedir (314 kişi, %82 oran ile). 34-41 yaş aralığında 45 kişi (%12 oran ile), 42-49 yaş aralığında 19 kişi (%5 oran ile) bulunmakta, geri kalan 4 kişi ve 1 kişi sırasıyla 0-17 ve 50-57 yaş aralığında yer almaktadır. Katılımcıların hiçbiri 58 yaşında veya üzerinde değildir. 230 katılımcı bekâr (%59 oran ile), 136 katılımcı evli (%35 oran ile), 19 katılımcı boşanmış (%5 oran ile) ve 3 katılımcı dul (%1 oran ile) durumdadır. Çocuğu olmayanlar, 275 ile katılımcıların büyük oranını (%72 ile) oluşturmaktadır. Katılımcıların eğitim durumu mercek altına alındığında en düşük eğitim seviyesine sahip katılımcıların ilkökul mezunu (yaşları itibariyle 5 senelik eğitim) olduğu görülmektedir (2 kişi, %1 oran ile). Katılımcılar arasında eğitim seviyesi açısından en büyük grubu lise mezunları oluşturmaktadır (199 kişi, %51 oran ile). Daha sonra lisans mezunları (78 kişi, %20 oran ile) ve ön lisans mezunları (77 kişi, %20 oran ile) sıralanmaktadır. 2 çalışan ise yüksek lisans mezunudur (%1 oran ile). İşteki pozisyonlara göre 301 kişi (%78 oran ile) satış temsilcisi (satış danışmanı, barista, kuaför veya kasiyer) seviyesinde, 83 kişi (%22 oran ile) ise yönetici (mağaza müdürü [60 kişi] veya mağaza müdür yardımcısı [23

---

⁵Sayısı beş sene içinde 40’a ulaşması beklenen ve yaklaşık 25.000 kişiye istihdam sağlayan İzmir’deki AVM’lerde (Kemaloğlu, 23/03/2016) uygulanan anketler için örneklem sayısının minimum 369 olması gerekmektedir [%95 güven seviyesi ve %5 hata payı ile çalışılmıştır]. TÜİK (21/04/2017) verilerine göre hizmet sektöründe çalışanların %36’sı satış işleriyle uğraşmaktadır. Bu durumda evren büyüklüğü, 9.000 birey olarak belirlenmiştir.

kişij) seviyesinde bulunmaktadır. Çalışılan sektörler açısından nüfus yoğunluğu sırasıyla Giyim (127 kişi, %33 oran ile), Ev tekstili ve Züccaciye (51 kişi, %13 oran ile), Ayakkabı ve Deri (49 kişi, %13 oran ile), Gıda (45 kişi, %12 oran ile), Saat/Gözlük/Takı (35 kişi, %9 oran ile), Kozmetik (24 kişi, %6 oran ile), Oyuncak/Eğlence (20 kişi, %5 oran ile) ve Kitap (10 kişi, %6 oran ile) gelmektedir. Sektörün 10 ve aşağı sayılarda katılımcı barındırması durumunda ilgili sektör, Diğer başlığı altında yer almıştır. Bu grup; Cep Telefonu Aksesuarı, Dayanıklı Tüketim Malları, Halı, Kuaförlük Hizmeti, Telekomünikasyon, Turizm ve Yatak/Mobilya sektörlerinden oluşmaktadır. Son olarak; çalışma şekline bakıldığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun tam zamanlı işlerde çalıştığı (361 kişi, %93 oran ile), yarı zamanlı (part-time) ve saatlik işlere ise sırasıyla 25 kişi (%6 oran ile) ve 2 kişinin (%1 oran ile) sahip olduğu görülmektedir.

Derinlemesine görüşmeler ise toplam olarak 24 saat 25 dakika 37 saniye sürmüştür. 35 katılımcının 22'si Kadın, 13'ü Erkek; 8'i 18-25 yaş aralığında, 21'i 26-33 yaş aralığında, 4'ü 34-41 yaş aralığında ve sadece 2'si 41 yaşın üzerindedir. Katılımcılardan 19'u bekâr, 12'si evli, geri kalan 4'ü ise boşanmıştır. Katılımcıların 23'ünün çocuğu bulunmamaktadır. 1 ve 2 çocuk sahibi katılımcılar ise sırasıyla 11 ve 1'dir. 20 satış danışmanı olarak çalışan katılımcıya karşı, 8 mağaza müdürü, 3 garson, 2 mağaza müdür yardımcısı ve birer kuaför ve barista/kasiyer araştırmaya dâhil olmuştur. Katılımcıların 13'ü lise mezunu, 11'i lisans mezunu, 5'i ön lisans mezunu, 3'ü ortaokul mezunu ve geri kalan katılımcılardan 2'si lise öğrencisi ve 1'i de ön lisans öğrencisidir.

Araştırmanın tamamlanması ertesinde anket verileri sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir. AVM çalışanlarının çalışma ortamında karşılaştıkları problemler altında yer alan duygusal emek olgusu, yaşanma oranı ve atfedilen önem açılarıyla mercek altına alınmıştır. Çalışma ortamında var olan olumsuzluklardan biri olarak görülen ve duygusal emek bileşenlerinden biri olan 'Müşterilerin olumsuz tavır ve davranışları' kendisine üçüncü sırada yer bulmuştur (Tablo 1). Tüm çalışanların %41,4'ü bu sorunu iş yerlerinde bir dezavantaj olarak deneyimlemekte ve bu soruna toplam 159 puanla üst sıralarda önem atfetmektedir. Sürekli satış yapma ve hedef tutturma baskısı da yaşanma oranı açısından ilk 10 dezavantaj arasında (%32,1 oran ile) bulunmaktadır. Ayrıca; AVM satış görevlilerinin iş ortamında karşılaştıkları tüm olumsuzluklar, türüne ve önem puanına göre gruplandırılmıştır (Tablo 2). Duygusal emek öğeleri olan 'müşterilerin olumsuz tavır ve davranışları', 'sürekli satış yapma ve hedef tutturma baskısı', 'yönetici veya patronların olumsuz tavır ve davranışları' ve 'aynı yönetim düzeyindeki iş arkadaşlarının olumsuz tavır ve davranışları' aynı çatı altında toplandığında, duygusal emek olgusu yaşanan problemler arasında kendisine dördüncü sırada

yer bulmaktadır. Sonuç olarak; anketlere verilen cevaplar, duygusal emek kavramının AVM satış görevlileri tarafından işlerinde önemli bir olumsuzluk olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Müşteriler duygusal emeğin başlıca kaynağı olarak görülürken, sürekli başarı beklentisi de yaklaşık yaşanma oranı ve atfedilen önem puanıyla çalışanın duygusal bağlamda yıpranmasına neden oluyor görünmektedir. Duygusal emeğin özelliklerine, çeşitlerine ve diğer kavramlar ile ilişkilerine daha detaylı bir biçimde göz gezdirebilmek amacıyla derinlemesine görüşmelere başvurulmuştur.

Tablo 1. AVM'de çalışmanın dezavantajları

Dezavantajlar	Yaşanma Oranı*	Önem Puanı**
Hafta sonu ve özel günlerde tatil yapamamak veya diğer işlere göre az tatil yapmak/izin kullanmak	%68,9	364
Fiziksel olumsuzluklar (ayakta kalma zorunda olma, yük taşıma, yapılan işin yorucu bir iş olması, ortamın olumsuz ışık/elektrik barındırması vb.)	%46,3	266
Müşterilerin olumsuz tavır ve davranışları	%41,4	159
Çalışma saatlerinin aşırılığı (mesai saatlerinin fazlalığı veya çıkış saatlerinin geç olması)	%39,8	196
Çalışma saatlerinin düzensizliği (farklı saatlerde çalışmak zorunda olmak veya kimi zaman mesaiye kalmak)	%39,3	192
Alınan ücretin yetersiz/düşük olması	%35	269
AVM yönetiminin çıkardığı zorluklar (her faaliyet için izin alınması, esnek olunmaması vb.)	%33,9	72
Aşırı kalabalık çalışma ortamı/İş yoğunluğunun fazla olması	%32,4	125
Sürekli satış yapma ve hedef tutturma baskısı	%32,1	149
Temiz hava ve güneş ışığından mahrum olma	%32,1	83
Ortam havalandırmasına ilişkin olumsuzluklar (aşırı sıcak veya soğuk iklimlendirme vb.)	%26,2	73
Çalışılan yere ulaşımın dezavantajlı olması (yolculuğun uzun sürmesi, taşıt değiştirme vb.)	%21,3	74
Fazla mesai veya eğitim sürelerinin alınan ücrete eklenmemesi	%20,6	63
Çalışanlar için ortak dinlenme/mola yerlerinin olmaması	%19,8	59
Zorunlu kıyafetin rahat olmaması	%18	38
İş yerinin kıyafet zorunluluğu getirip giyecek masrafını karşılamaması	%16,5	31
Zorunlu kıyafetin kişiliğe uygun olmaması	%15,9	24
Yeterli mola/dinlenme saatlerinin olmaması	%14,9	41
Yönetici veya patronların olumsuz tavır ve davranışları	%12,9	57
Sürekli bakımlı görünme zorunluluğu	%10,3	23
Aynı yönetim düzeyindeki iş arkadaşlarının olumsuz tavır ve davranışları	%9,8	18
Ücretlerin düzensiz ödenmesi	%5,1	6
Diğer	%2,8	

*Katılımcıların yüzde kaçı tarafından deneyimlendiğine karşılık gelmektedir.

**AVM'deki bir mağazada çalışmanın dezavantajlarının özgül ağırlıklarının ortaya çıkarılabilmesi için katılımcılardan en

önemli gördükleri 5 olumsuzluğu önem sırasına göre sıralamaları talep edilmiştir.

Tablo 2. Gruplandırılmış şekilde AVM'de çalışmanın dezavantajları

Üst Boyut	Alt Boyut	Önem Puanı	Toplam Önem Puanı
Esnek çalışma	Hafta sonu ve özel günlerde tatil yapamamak veya diğer işlere göre az tatil yapmak/izin kullanmak	364	752
	Çalışma saatlerinin aşırılığı (mesai saatlerinin fazlalığı veya çıkış saatlerinin geç olması)	196	
	Çalışma saatlerinin düzensizliği (farklı saatlerde çalışmak zorunda olmak veya kimi zaman mesaiye kalmak)	192	
Fiziksel ve Ergonomik zorluklar	Fiziksel olumsuzluklar (ayakta kalmak zorunda olma, yük taşıma, yapılan işin yorucu bir iş olması, ortamın olumsuz ışık/elektrik barındırması)	266	606
	Aşırı kalabalık çalışma ortamı/İş yoğunluğunun fazla olması	125	
	Temiz hava ve güneş ışığından mahrum olma	83	
	Ortam havalandırmasına ilişkin olumsuzluklar (aşırı sıcak veya soğuk iklimlendirme vb.)	73	
	Yeterli mola/dinlenme saatlerinin olmaması	41	
Ücrete ilişkin olumsuzluklar	Alınan ücretin yetersiz/düşük olması	269	518
	Sürekli satış yapma ve hedef tutturma baskısı	149	
	Fazla mesai veya eğitim sürelerinin alınan ücrete eklenmemesi	63	
	İş yerinin kıyafet zorunluluğu getirip giyecek masrafını karşılamaması	31	
	Ücretlerin düzensiz ödenmesi	6	
Duygusal emek	Müşterilerin olumsuz tavır ve davranışları	159	383
	Sürekli satış yapma ve hedef tutturma baskısı	149	
	Yönetici veya patronların olumsuz tavır ve davranışları	57	
	Aynı yönetim düzeyindeki iş arkadaşlarının olumsuz tavır ve davranışları	18	
Estetik emek	Zorunlu kıyafetin rahat olmaması	38	85
	Zorunlu kıyafetin kişiliğe uygun olmaması	24	
	Sürekli bakımlı görünme zorunluluğu	23	
Diğer	Çalışılan yere ulaşımın dezavantajlı olması (yolculuğun uzun sürmesi, taşıt değiştirme vb.)	74	205
	AVM yönetiminin çıkardığı zorluklar (her faaliyet için izin alınması, esnek olunmaması vb.)	72	
	Çalışanlar için ortak dinlenme/mola yerlerinin olmaması	59	

3.1. Duygusal Emek Türleri

Derinlemesine görüşmeler analiz edildiğinde çalışanların çalışma deneyimleri sürecinde müşteriler ile yoğun bir ilişki içinde buldukları ve satış işinin gerektirdiği şekilde duygusal emek harcadıkları görülmektedir:

Müşteriye göre konuşmanız ve tavrınız değişmek durumunda. Tiyatro gibi her müşteriye ayrı oyun sergilenir. Ayrıca kötü ruh hâlinizi yansıtamazsınız. Hep gülümseyip sorun yokmuş hissi vermeniz gerekir. (Anket, Mavi Bahçe, Erkek, Mağaza Müdürü, 37)

Mağazacılığın iki altın kuralı vardır. Birincisi, ‘Müşteri her zaman haklıdır’. İkincisi, ‘Müşterinin haklı olmadığı durumda birinci kural geçerlidir’. (Görüşme, Forum Bornova, Kadın, Mağaza Müdürü, 34)

Duygusal emek olgusunun sadece çalışanlar ve müşteriler arasında değil, çalışanların kendi aralarında da sarf edildiği anlaşılmaktadır:

Fazla merhametliyim. Yönetici olduğum için duygusal olarak çok zorlanıyorum. (Anket, Optimum Outlet, Erkek, Mağaza Müdür Yardımcısı, 29)

Bizde satış baskısı çok. İş olmadığı zaman mağaza yöneticimiz ve üst yönetim “kepenkleri mi kapattınız, niye yapamıyorsunuz” diyorlar. Aslında elimizden geleni yapıyoruz. Suçlanmış oluyoruz ama alttan almamız gerekiyor. (Görüşme, Optimum Outlet, Erkek, Satış Danışmanı, 22)

Katılımcıların harcadığı duygusal emek, çoğunlukla Hochschild’in (1983) alanyazına kazandırdığı yüzeysel rol şeklinde süregelmektedir:

Dövmek istediğim çok müşteri var. Saçını tutup, yüzünü duvara vurup kanatmak istiyorum. İçimden şeytani şeyler geçiyor bazen ama gülümseyip “iyi günler efendim tekrar bekleriz” diyoruz o sırada. (Görüşme, Mavi Bahçe, Kadın, Mağaza Müdür Yardımcısı, 29)

Derin rol davranışı da çalışanlarca gerçekleştirilmektedir. Derin rol, olumlu şeyleri düşünerek mutlu olma veya iletişim içinde olunan kişinin zaaflarını alttan alma şeklinde gerçekleşmektedir. Özellikle deneyimli satış görevlilerinin ve yöneticilerin duygusal emek kavramını ‘derin rol’ kavramı etrafında deneyimledikleri, problemlili müşterilerin davranışlarını görmezlikten gelme ve büyütmeme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir:

Bir gün sonra izinli olduğunda motivasyonun daha yüksek oluyor. Daha fazla alttan alıyorsun şeyleri. Ya da sevdiğin bir arkadaşın geliyor, nefes alıyorsun. (Görüşme, Ege Park, Erkek, Garson, 32)

Bir kadın müşterimiz kıyafetleri tabir-i caizse kafamıza atıp gitti. Ben üzülmedim, egosuna yordum. Beni etkilemiyor bu durumlar. Herhalde diyorum eşleri evde ilgi göstermiyor, o yüzden bizden çok fazla ilgi bekliyorlar. (Görüşme, Mavi Bahçe, Kadın, Mağaza Müdürü, 41)

Katılımcılar, kimi zaman Ashforth ve Humphrey (1993) tarafından alanyazına kazandırılan samimi rol kavramına başvurabilmektedir. Samimi rol, çalışanın empati kurduğu

ve içten duygular hissettiği ve buna uygun davrandığı durumlara karşılık gelmektedir:

Bazen müşteriler gittikleri turlardan memnun kalmıyor ve sert şekilde şikayetlerde bulunuyorlar. Çoğu zaman onlara hak veriyorum. Ben olsam ben de aynı şekilde davranırım diyorum. (Görüşme, Ege Park, Erkek, Mağaza Müdürü, 34)

Belli bir yaş üstü teyzelerimize Altın Kızlar diyorum ben. Onların bir şey almayacağını biliyorsunuz ama hoş tutuyorsunuz. (Görüşme, Kipa Çiğli, Kadın, Mağaza Müdür Yardımcısı, 31)

Derin ve samimi rol içinde olan çalışanlar işlerini profesyonellik çerçevesinde yaptıklarını düşünmekte ve müşterilerin olumsuz davranışlarını genellikle alttan alma eğilimi içinde görünmektedirler. Samimi rol davranışı sergileyen çalışanların müşteri ile empati kurdukları, onları haklı buldukları, kimi müşterileri sevdikleri, bu müşterilere ekstra indirimler sağladıkları ve satış kurallarına aykırı olmasına rağmen başka markaları tavsiye edebildikleri anlaşılmaktadır. Çalışanlar kimi zaman vicdani duyguları gereği kendilerine yarar getirmeyen müşterilere/misafirlere hizmet vererek yardım edebilmektedir. Derin ve samimi rolü sıklıkla uygulayan çalışanların görece olarak deneyimli oldukları ve kişisel olarak sakin, azla yetinen ve kendinden emin özelliklere sahip oldukları gözlemlenmektedir. Araştırma bulguları, çalışma ortamında deneyim arttıkça yüzeysel rol davranışının derin rol davranışına doğru evrildiğini gözler önüne sermektedir. Nitekim; Özdemir, Yalçın ve Akbıyık (2013) da Türkiye’de bir departman mağazasında yaptıkları araştırmada derin rol davranışı ve deneyimin pozitif bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuşlardır.

3.2. Duygusal Emegın Çalışanlar Üzerindeki Olumsuz ve Olumlu Etkileri

Duygusal emek kavramı genel olarak çalışanlar tarafından olumsuz şekilde algılanmaktadır:

Sürekli gülümseme benim için işimin olumsuz yönlerinden. Bazı insanların bizi aşağılamalarından çok rahatsızım. Bizler çalışınız, kimsenin uşağı ya da hizmetkârı değiliz. Bizim durumumuz resmen modern kölelik. (Anket, Ege Park, Kadın, Satış Danışmanı, 37)

Müşterilerin gözünde değersizsiniz. Hepsi özel insanlarmışçasına kendilerine davranılmasını bekliyorlar. Hiç anneniz rahatsızlanamazmış, kocanızla kavga edemezmişsiniz, iş arkadaşınızla tartışamazmışsınız gibi, anlayış sıfır. “Kaşınız da eğildi, çok zorladık galiba sizi” diyorlar. (Görüşme, Konak Pier, Kadın, Satış Danışmanı, 27)

Duygusal emeğin (özellikle yüzeysel rolün) çalışanlarda endişe, üzüntü, moral bozukluğu, agresivite ve insana yabancılaşma yarattığı görülmektedir. Çalışmanın gerektirdiği duygusal emeği karşılayamayan ya da karşılamayı tercih etmeyen çalışanların kimi zaman işlerini dahi kaybettikleri anlaşılmaktadır:

İşimi kaybetme endişesi taşıyorum. Performansım düştüğünde işten çıkarılabilirim. Bu yüzden sürekli satış kovalamam ve müşteriyi alttan almam gerekiyor. (Anket, Agora, Erkek, Satış Danışmanı, 28)

Müşterilerle uğraşmak psikolojimi ve etrafımdaki insanlarla olan iletişimimi olumsuz etkiliyor. Bu işe başladıktan sonra daha sinirli bir insan oldum. (Anket, Optimum Outlet, Kadın, Kasiyer, 25)

Alanyazında duygusal emeğe ilişkin karşılaşılmayan bir bulgu, Ashforth ve Humphrey (1993) tarafından ortaya atılan samimi rol olgusu ile ilişkilidir. Katılımcıların uyguladığı samimi rolün, katılımcılarda sadece olumlu bir ruh hali değil, üzüntü ve stres gibi olumsuz duygular uyandırabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, maddi gücü yeterli olmayan müşterilere satış yapamayacağını bilen satış temsilcisi gene de bu müşterilere hizmet vermeyi tercih ettiğini ama bu süreçte duygusal olarak yıprandığını belirtebilmektedir:

Maddi durumu müsait olmayanlar ürünlerimiz pahalı olduğu için alamıyor. Ben gene de onlarla ilgileniyorum. Bu insanları görünce büyük üzüntü duyuyorum. (Anket, Ege Park, Kadın, Satış Danışmanı, 23)

Duygusal emeğin deneyimli çalışanlara fonksiyonel olarak avantaj sağladığı, bu çalışanların empati kurabilme, öfke kontrolü, ikna yeteneğinin gelişimi gibi alanlarda kendilerini geliştirdiği durumlar da dillendirilmektedir:

Mesleğe başladığımda saygısız müşterilere sinirim bozuluyordu, eve gidip ağlama krizlerine giriyordum. Şimdi umursamıyorum, başışıklık, tecrübe ve profesyonellik kazandım. (Görüşme, Mavi Bahçe, Kadın, Mağaza Müdür Yardımcısı, 29)

5 ay önce işe başladığımda yöneticim hoşuma gitmeyen şeyler söylediği zaman sinirlenip ters davranabiliyordum. İş arkadaşı ve sosyal arkadaş ayrımını da yapamıyordum, öfkemi kontrol edemiyordum. Benim için bir gelişimdir bu. (Görüşme, Kipa Çiğli, Erkek, Satış Danışmanı, 27)

Sonuç olarak; duygusal emek kavramı alanyazına paralel olarak çalışanlar tarafından farklı şekillerde yaşanmaktadır. Yüzeysel rol tipinin çalışanlarca çok sık şekilde

deneyimlendiği ve olumsuz olarak algılandığı, derin ve samimi rol tiplerinin ise görece olarak az sıklıkla deneyimlendiği ve genellikle olumlu şekilde algılandığı anlaşılmaktadır. Yüzeysel rolün çalışanı psikolojik olarak yıprattığı, motivasyon açısından çalışanı aşağıya çektiği; derin rolün ise çalışanın kişisel gelişimine katkı sağlayan bir olgu olarak düşünüldüğü bulgulanmıştır. Uzun seneler boyunca mağazacılık sektöründe çalışan ve bir kısmı kısa süre içinde yöneticilik pozisyonlarına yükselen çalışanların başta derin rol yapma özelliği olmak üzere zamanla şekillendirdikleri karakter setinin işverenler ve yöneticiler tarafından yeğlendiği düşünülmektedir. Müşteriler ile iletişim alanında iş eğitimi alan bir çalışan, artık çok ‘geliştiğini’, geçmişte müşteriler ile içinden geldiği gibi konuştuğunu ama şimdilerde sorunlu müşterileri alttan alabildiğini ve sakin davranabildiğini belirtebilmektedir. ‘Çalışanların iş deneyimi ve eğitimleri sürecinde toplum tarafından uygunsuz olarak görülen kişisel özelliklerini törpüleyerek başkalaşım geçirmeleri—başka bir deyişle disipline olmaları—bireyin özgünlüğüne zarar vermekte midir?’ sorunsalı ise üzerinde tartışılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3. Duygusal Emek ve Toplumsal Cinsiyet

Araştırma bulguları, duygusal emek ve çalışanların/müşterilerin toplumsal cinsiyetleri arasında gizil ve sıkı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Örneğin; duygusal emeğin olumsuz taraflarını hafiflettiği düşünülen bir olgu, farklı cinsiyetler ve cinsel yönelimler arasındaki iletişimidir. Kadın çalışan/müşteri ve erkek müşteri/çalışan arasında veya kadın müşteri/gay çalışan arasında varlığı tespit edilen kendine özgü iletişim kodlarının çalışan ve müşteriler arasındaki iletişimi olumlu yöne yönelttiği bulgulanmıştır. Heteroseksüel kadın ve erkek arasında süregelen ve bilinçaltında var olan ‘kur yapma davranışının satışı desteklediği’ hem yöneticiler hem de çalışanlar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu bulgu, Özkaplan, Öztan ve Ruben’in (2017) bulgularına paralellik arz etmektedir. Nitekim; alanyazında bahsi geçen yaltakçı taktikler (karşı cinse yapılan iltifatlar ve ‘bu ürün size çok yakıştı’ gibi ifadelerle) kimi zaman satış görevlileri tarafından satışın kotarılması için gerçekleştirilmektedir. Özellikle, satılan ürünlerin cazibesi ile müşterinin profili üst üste bindirilerek, ürünlere seksüel performans temelli bir cazibe özelliği eklenmektedir. Kadın müşteri ve gay çalışan arasında var olan oyun/espri temelli iletişim sayesinde kadın müşterilerin eğlendiği, gay çalışanların kadın müşteriler tarafından rakip olarak görülmedikleri için alışveriş sürecinin güven ekseninde yürüdüğü ve gaylerin cinsel yönelimleri sebebiyle kadın müşterilerle iletişimin kur yapma davranışı içermediği ve kadın

müşterilerin bu şekilde rahat davranabildiği kimi çalışanlar tarafından dile getirilmiştir. Kimi zaman ise toplumsal kültürün dayattığı toplumsal cinsiyet rolleri çalışan üzerinde duygusal emeğin olumsuz bir biçimde hissedilmesine neden olmaktadır:

Özel hayatımda şen şakrak bir insanım ama işte iken bu şekilde hareket tarzı imkânsız. Bu tarzım şahsi algılanabiliyor. Bir bayan için oldukça zor. (Anket, Kipa Çiğli, Kadın, Garson, 26)

Duygusal emeğin bir parçası da müşterilerden gelen özel arkadaşlık/beğeni temelli taleplerle ilişkili görünmektedir. Özellikle kadın çalışanlar, erkek müşteriler tarafından bu tarz isteklere maruz kalabilmektedir. Telefon numarası alma ve isim öğrenme yoluyla sosyal medya hesaplarına üye olma çabası çok karşılaşılan taktikler olarak karşımıza çıkmıştır. Kimi zaman kadın ve eşcinsel müşterilerden de bu tarz istekler gelebildiği erkek çalışanlar tarafından dillendirilmektedir. Bu taleplere çalışan tarafından farklı şekillerde tepki gösterilmektedir. Kimi çalışanlar bu istekleri sapıklık olarak sınıflandırıp katı bir biçimde savuşturmayı tercih ederken, kimileri bu istekleri doğal olarak görebilmekte ve/veya olumlu karşılık verebilmektedir. Kültürel kodlara paralel şekilde, kadın müşterilerden gelen isteklerin erkek çalışanlar tarafından olumsuz görülmediği—hatta ılımlı yaklaşıldığı—kadın çalışanların bu tarz isteklere verdikleri tepkilerin daha sert ve alaycı olabildiği anlaşılmaktadır. Bu tepkilerde Türkiye toplumundaki ataerkil kültür kodlarının parmağı olduğu iddia edilebilir. Kadının cinsel arzusunun merkezine yerleştirildiği, kadının kovalanan, erkeğin ise kovalayan cinsiyet olarak içselleştirildiği toplumda kadınlardan erkeğe yönelen kimi talep ve davranışların erkek çalışanlar için sosyal prestij unsuru olabildiği anlaşılmaktadır. Buna zıt bir biçimde, gay müşterilerden erkek çalışanlara doğru yönelen beğeni temelli taleplerin erkek çalışanları çoğu zaman rahatsız ettiği dillendirilmiştir. Müşterinin ve çalışanın medeni durumları, müşterinin davranış tarzı, çalışanın ahlâk yargısı ve çalışanın/müşterinin cinsiyeti/cinsel yönelimi gibi birçok faktör çalışanın bu tarz taleplere karşı tepkisini şekillendirmektedir. Çoğu durumda, özel arkadaşlık talebinin işe olumsuz bir etkisi olabileceği kaygısıyla cevaplar makul ölçüde verilmekte veya talep reddedilmektedir. Şirketlerin ve yöneticilerin bu tarz talepleri engellemek için çalışan isimliklerini tedavülden kaldırdığı veya sosyal medya ulaşımını kısıtlama adına isimliklerde soyada yer vermediği anlaşılmaktadır. Kimi çalışanlar da çalışma ortamında ‘zengin bir eş/sevgili’ arayışı içinde olan çalışanların bulunduğunu dile getirmişlerdir.

Son olarak; satış işinin hem kadınlar hem erkekler tarafından başarılı bir şekilde yapılabilecek bir iş olduğu katılımcılar tarafından düşünülmektedir. Yalnız, genellikle erkek

çalışanların müşteriler ve çalışma arkadaşları ile çatışmalı ilişkilerini fiziksel kavgaya kadar götürebildikleri anlaşılmaktadır. Duygusal emek açısından kadınların iletişimde daha sakin davrandığı ve problemleri alttan almaya meyilli oldukları gözlemlenmektedir. Sektörlerin cinsiyet bağlamında analizi yapıldığında kimi sektörlerin kadın emeği yoğun ve kimi sektörlerin erkek emeği yoğun olduğu, bazılarının ise iki cinsiyetin daha dengeli bir biçimde yer aldığı sektörler olduğu görülmektedir. Kadın emeği yoğun sektörlerde kadın ve çocuk ağırlıklı bir müşteri profili karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebinin kadın müşterilerin özellikli ürünlerde (kozmetik, ev tekstili ve züccaciye, iç/dış giyim vb.) kadın çalışanlardan hizmet almayı tercih ettiğini göstermekte, çocuklara verilen hizmette (oyuncak/eğlence) ise hizmetin ekstra incelik ve tahammül gerektirmesi olduğu düşünülmektedir. Gıda sektörünün de ağırlıklı olarak kadın emeğini içermesi kasiyerlerin ve garsonların kadın ağırlıklı olmasından kaynaklanmakta, gıda servisinde ve misafir uğurlamada kadın çalışanların tercih edildiğine işaret etmektedir. Tüm bu söylemler ve bulgular, çalışma ortamının seksüel kimliğin ve seksüel performansın öne çıktığı bir mecra olduğunu ve bunların duygusal emeğin öncülleri olduğuna işaret etmektedir.

3.4. Duygusal Emeğin Etiksel Tartışması

Duygusal emek olgusunun etik yönden tartışmaya açılması bu bölümde üç kol halinde yapılacaktır. Bu tartışma öncelikle işletmelerin çalışanlardan beklentileri ve çalışanlara dikte edilen kurallar bağlamında yapılmalıdır. Duygusal emek davranışı sergilenirken, yöneticiler de dahil olmak üzere hiçbir çalışan ‘müşteri her zaman haklıdır’ ifadesine katılmamakta ama müşterileri veya işlerini kaybetmemek adına bu ilke doğrultusunda hareket etmek zorunda olduklarını belirtmektedirler. Mağazaların kuralları özellikle paralı müşterilerin memnuniyeti için esnetilebilmektedir. Bu durum, Leidner’a (1991, s. 162) göre paradoksal bir görünüm sunmaktadır: Bir tarafta çalışanlardan sağlam karakterli olmaları beklenirken, bir tarafta da her söyleneni yapmaları istenmektedir. Müşteriler yanlış davrandığı zamanlarda dahi çalışanların arkasında durulmayabilmekte, bu durumda çalışanlar kendilerini aciz hissedebilmektedir. Mills’in (1969) belirttiği gibi kişilik piyasasında etik olmayan davranışlara ve yönetim şekillerine çoğu zaman satışın başarılması için başvurulmak durumundadır. Örneğin, iş arkadaşlarına ve firmaya karşı dürüst olması beklenen çalışanın kimi zaman müşteriye yalan söylemesi salık verilmektedir. Nitekim, saha araştırmasında yüzeysel rol olarak sınıflandırılabilir olan ‘satışı yapabilmek için yalan söyleme’ davranışı ile sıklıkla karşılaşmıştır:

İşim gereği satış yapmak zorunda olduğum için bazen yalan söylemek zorunda kalıyorum ve yalanı hiç sevmiyorum. (Anket, Optimum Outlet, Erkek, Satış Danışmanı, 28)

Duygusal emeğin sadece çalışan ve müşteriler arasında gerçekleşen bir olgu olmadığı, çalışanların kendi aralarında da yoğun duygusal emek harcadıkları anlaşılmaktadır. Yöneticiler; çalışanları disipline sokmak, firmanın kurallarını uygulamak zorunda olmak ve işlerini kaybetmemek adına çalışanlara katı davranmak (yüzeysel rol davranışı sergilemek) zorunda kalabilmektedir. Aynı çalışma ortamında farklı kişiliklere sahip bireylerle uzun süreler birlikte çalışmak durumunda olan çalışanlar ‘geçimsiz insan’ damgası yememek için birçok şeyi alttan almak zorunda kalmakta ve yüzeysel/derin rol davranışı içine girebilmektedir. Yöneticiler duygusal emek bağlamında Sennett ve Cobb’un (2017) araştırmalarında ortaya koyduğu ustabaşı-arkadaş ikilemini yaşayabilmektedir. İşverenlerin istekleri ve kendi vicdanları arasında sıkışan yöneticilerin bölünmüş bir psikolojiye sahip oldukları ve keskin bir ontolojik/dikotomik ayrımın olduğu piyasada iş hayatının getirdiği tereddütleri bünyelerinde günbegün deneyimledikleri anlaşılmaktadır. Yazarlara göre, iktidarda olup vicdani suçluluk duyan kişi eninde sonunda tebaasını yok etmeyi seçmek zorunda kalacaktır. Bu çalışmasının yazarı bu durumu araştırma sürecinde bizzat deneyimlemiştir. Uzun senelerdir bir firmanın bünyesinde çalışan ve üst yönetim kademelerinde bulunan bir yönetici çalıştığı firmanın sahip olduğu olumsuzlukların farkındadır ve bunları kayıt dışı şekilde dillendirmiştir. Toplumsal vicdanı ona araştırmaya katılıp yaşadığı deneyimleri anlatmasını fısıldarken, hayatın gerçekleri bunun kendisi için büyük bir risk olacağını bağırılmaktadır. Söz konusu yönetici, bakmakla yükümlü olduğu bir ailesi olduğunu ifade ederek araştırmaya katılmayı reddetmiştir.

İkinci olarak, müşterilerin çalışanlara davranışı açısından duygusal emek olgusu irdelenmelidir. Emir cümleleri ile konuşan ve soğuk/ters davranan (mağaza karşılmasına cevap vermeyen, sorulara alaycı cevaplar veren ve sert bir biçimde yalnız bırakılmak isteyen) müşteriler en olumsuz müşteri kategorisine sokulmaktadır. Müşterilerin satış görevlilerine sıklıkla kötü davranması, Türkiye toplumunda satış işiyle ilgilenen kişilere karşı sahip olunan önyargıyı da göstermektedir. Satış işinin toplumda düşük statülü bir iş olarak görülmesi çalışanlara yapılan muamelenin görünür bir yansımasıdır⁶. Türkiye’de İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öncülüğünde 2014 senesinde yapılan ‘Türkiye’de Çalışma Yaşamı ve

⁶Bununla birlikte, müşterilerin olumsuz reaksiyonlarında ve davranışlarında hiç kuşkusuz pazarlama disiplininin etkiselliği sorgulanır taktiklerinin rolü de hesaba katılmalıdır.

Mesleklerin İtibarı' araştırmasına göre (Sunar vd., 2015), Türkiye toplumunun önem verdiği ilk 5 özellik; ücret, iş garantisi (kadrolu olmak/uzun süreli çalışma garantisi), işin hayati riskinin olmaması, stressiz bir iş olması ve uygun çalışma saatleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İşin toplumdaki saygınlığı da önem açısından 16 kriter arasında 8. sırada yer almaktadır. Bu göstergeler ışığında satış görevlisi mesleğinin Türkiye toplumu tarafından oldukça düşük şekilde puanlandırılacağı ortadadır. Nitekim; 1 (en düşük) ve 100 (en yüksek) arasında puanlandırılan ve puan ortalamaları yüksekten düşüğe doğru sıralanan 126 mesleğin arasında bu çalışmaya konu olan meslekler şu sıraları almıştır: Mağaza Müdürü (61,28 puan ile 42. sırada), Kuaför (51,01 puan ile 98. sırada), Mağaza Satış Elemanı (50,71 puan ile 99. sırada), Garson (49,54 puan ile 106. sırada) ve Kasiyer (47,8 puan ile 116. sırada). Puan açısından ilk 5 sırada bulunan meslekler ise tıp doktoru, üniversite profesörü, hâkim, öğretmen ve diş hekimidir. Bu algısal puan sıralaması, özellikle eğitilmiş çalışanların çalışma ortamından ayrılma isteklerini ve müşterilerin satış görevlilerine karşı olan olumsuz tavır ve davranışlarını açığa kavuşturmaktadır. Müşterilerin birçoğunun alışveriş sırasında çalışanların emeğine saygı duymaması, Marx'ın (1844/1964) ortaya attığı meta fetişizmi olgusunun ileri bir aşamasına karşılık gelmektedir. Müşteriler satın aldıkları malların ismine, fiyatına ve kalitesine fazlasıyla odaklanırken üretim ve satış emeğine ilgi göstermemektedir. Toplumda sahip oldukları düşük statünün farkında olan satış görevlilerinin yükselme veya iş değiştirme isteklerinin nedenlerinden birinin de toplumda vasıfsız veya başarısız olarak damgalanmaları olduğu söylenebilir.

Son olarak; duygusal emek kavramı, çalışanların etikselliği sorgulanabilir davranışları açısından tartışılmalıdır. Örneğin, çalışanların müşteri profiline göre duygusal emeği farklı şekillerde uygulamaya soktukları anlaşılmaktadır. Çalışanların genel olarak eğitim ve gelir seviyesi yüksek müşterilere hizmet vermeyi tercih ettiği görülmektedir. Sosyo ekonomik düzeyi düşük katmanlardan gelen müşterilerin genellikle daha kaba, kimi zaman da fazla talepkâr, şımarık ve tartışmaya/aşağılamaya meyilli oldukları kanısı hâkimdir. Mağazaları sadece gezmeye gelen 'parasız' ziyaretçilerin çalışanları yorduğu katılımcılar tarafından dillendirilmektedir. Sosyo ekonomik düzeyi yüksek ve 'şımarık' olarak adlandırılan müşteriler, iş ve maaş kaybına neden olmamak için çalışanlar tarafından alttan alınıp tüm istekleri yerine getirilirken, kârlı görülmeyenler ile eşit şekilde ilgilenilmemekte ya da yaşanan sürtüşmelerde bu müşteriler alttan alınmamaktadır. Müşterinin 'zenginliği', çalışan tarafından genel olarak kıyafetlerinden ve aksesuarlarından (özellikle ayakkabı ve saat markasından) çıkarımlar yapılarak anlaşılıyor görülmektedir. Giyim kodları satış görevlilerine bireyin ait olduğu sosyo ekonomik sınıf hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Buna karşılık, AVM’lerdeki lüks mağazaları sadece gezme amaçlı ziyaret ettiği düşünülen ‘çakma’ markalı kıyafetler giyen veya bu tarz aksesuarlar takan kişiler satış görevlileri tarafından isteksiz bir biçimde karşılanmaktadır. Bir şey almaya niyeti olmayan ya da buna ekonomik gücü yetmeyen ziyaretçiler, kimi çalışanlarca ‘kuru kalabalık’ olarak isimlendirilmektedir. Zorlu’nun (2018) Ankara’daki AVM’lerde yaptığı araştırmada da satış görevlileri, ziyaretçilerin giyimlerine ve ellerindeki alışveriş poşetlerinin niteliğine göre alışverişte ciddi olup olmadıklarını anladıklarını ve bu kriterler ışığında hizmet verdiklerini belirtmişlerdir. AVM; son tahlilde, alışveriş için isteği ve parası olan için tasarlanmış bir mekândır; bu nedenle üst tabakalar el üstünde tutulurken, para harcamaya gücü olmayanlar ‘istenmeyen’ kişi muamelesi görmektedir (Miller vd., 1998, s. 77). Miller’ın (2012, s. 85) da ifade ettiği şekilde, bir bireyin statüsü ötekilerin atfettiği anlam ile öncelikle zihinlerde belirlenmektedir. Sonuç olarak, toplumda etkili olan zenginlik temelli sosyal statünün satış görevlilerinin duygusal emek temelli tutum ve davranışlarına etki edebildiği anlaşılmakta, çalışanların birçoğunun güncel tüketim toplumunun üyeleri olduğu veya zamanla tüketim toplumu üyelerine dönüştüğü düşünülmektedir. Ayrıca, kimi zaman kaba davranan müşterilere daha fazla satış yapmaya çalışarak müşterilerden öç alma davranışına başvurulduğu dillendirilmiştir. Benzer şekilde, ‘aşırı’ veya ‘yersiz’ isteklerde bulunan müşteriler yalana başvurularak ekarte edilebilmektedir. Sonuç olarak, duygusal emek mekanizmasının aslında rasyonel bir sistem olduğu, yoğun bir fayda-zarar hesabı içerdiği anlaşılmaktadır. Gelir getirmeyen ziyaretçiler ile çoğu zaman ilgilenilmemekte veya isteksiz davranılmakta, kimi zaman bu ziyaretçiler çalışanlar tarafından kötü muameleye uğrayabilmektedir. Örneğin; bu çalışmanın araştırmacısı araştırma yapmak istediği bir mağazada kadın mağaza müdürü tarafından sert bir biçimde karşılandığında, araştırmacı bu yöneticinin tutumunu sorgulamıştır. Araştırmacı, kendisinin ileride bir müşteri olabileceğini belirtmesi üzerine mağaza müdürü “o zaman geldiğinde başka şekilde davranırım” şeklinde bir açıklama yapmıştır.

4. SONUÇ

Türkiye’de AVM mağazacılık sektörü çalışanları için işveren-çalışan ve çalışan-müşteri ilişkileri bağlamında olumlu gelişmeler bulunduğu gibi birçok olumsuzluk yaşanmakta ve bu olumsuzlukları deneyimleyen bireylerin oranı azımsanmayacak kadar yüksek görünmektedir. Öncelikle maliyetlerin kısılması adına insana verilen önemin ve etik değerlerin arka plana atıldığı bu süreçte, esnaf-müşteri ilişkisi boyut değiştirerek fast-foodlaşmış ve rasyonel bir temel üzerine oturmaya başlamıştır. Yapaylaşan esnaf-müşteri

ilişkisinde ego tatmini önem kazanırken, dürüstlük ve saygı temelli iletişim çürümeye yüz tutmuştur. Kapitalist piyasa düzeninin altın kuralı olduğu iddia edilen ‘müşteri her zaman haklıdır’ nosyonu aracılığı ile müşterilerin benliği yapay ve yüzeysel şekilde pohpohlanırken; müşteriler perde arkasında algılarının yönetilmesi/kandırılması gereken bireyler olarak görülebilmektedir.

Araştırma bulguları çalışanların duygusal emek konusunda muzdarip olduklarını ve bu olumsuzluğun birçok çalışanın özel hayatına sirayet ettiğini göstermektedir. Çalışanın iş hayatında son plana atıldığı, değersizleştiği ve daha da önemlisi iş talebinin arzdan yüksek olması nedeniyle değersiz hissettirildiği ortadadır. Nitekim; müşterinin daha fazla alışveriş yapması için şımartılarak çalışana istediği şekilde davranmasına izin verilmektedir. Özellikle işverenler tarafından bir zanaat mesleği olarak görülmeyen, aslında içerdiği zahmetli fiziksel, duygusal ve estetik emek unsurları nedeniyle pratiği oldukça zor olan satış işinin Türkiye piyasalarında hak ettiği takdiri görmediği ortadadır. Nitekim, içinde bulunduğumuz bireysellik çağında birilerini ‘alttan alma’ hiç kuşkusuz önemli bir zanaat olarak görülmelidir. Kapitalist endüstrinin insan hayatına verdiği bu düşük önem mağazacılıkta da karşımıza çıkmaktadır.

Satış görevlilerinin kendilerini değersiz hissetmesinin ve sınıfsal olarak toplumun üst katmanlarına öykünmek istemelerinin önemli nedenlerinden biri de hiç kuşkusuz toplumsal kültürdür. Satış görevliliği pozisyonunun toplumda uzmanlık ve eğitim gerektirmeyen alt düzey bir iş olarak algılanması nedeniyle müşterilerin satış görevlilerine bir doktora ya da hâkime gösterdikleri kadar saygı göstermemesi çalışanlar tarafından çok sık bir şekilde deneyimlenmektedir. Duygusal emeğin Türkiye’de genellikle olumsuz bir şekilde yaşanmasının önemli bir nedeni olan ‘prestij yoksunluğu’ ve bu yoksunluğun topluma olumsuz yansımaları, iş gücü devir hızının piyasada yüksek olması ile sonuçlanmaktadır.

Duygusal emek olgusu hiç kuşkusuz çalışanların etik olmayan satış davranışları açısından da ele alınmalıdır. Birçoğu tüketim toplumunun üyeleri olan genç yaştaki satış görevlilerinin kimi zaman alt sosyo ekonomik katmanlardan gelen müşterilere kaba davranabildiği, müşterileri bireysel başarı elde etmek amacıyla veya kişisel husumet/önyargılar nedeniyle aldatabildiği anlaşılmaktadır. Son tahlilde, neoliberal ekonomi modelinin ve bu modelin ortaya çıkardığı tüketim toplumunun çalışanları ve iş pratiklerini çarpıcı bir dönüşüme uğrattığı açıktır.

Saklanmanın en iyi yolu fazla görünmektir, tıpkı marketteki kasiyer kız gibi,

onu herkes görür ama kimse tanımaz...

Murathan Mungan, Üç Aynalı Kırk Oda

KAYNAKÇA

- Ashforth, B. E. and Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1), 88-115.
- Bolton, S. C. (2005). *Emotion management in the workplace*. New York: Palgrave Macmillan.
- Brotheridge, C. M. and Grandey, A. A. (2002). Emotional labor and burnout: Comparing two perspectives of “people work”. *Journal of Vocational Behavior*, 60(1), 17-39.
- Bulutlar, F. and Başkaya, Z. N. (2015). The role of supervisor support in relationship between emotional labour and job satisfaction and burnout. *“İŞ, GÜÇ” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 17(1), 85-112.
- Chau, S., Dahling, J. J., Levy, P. E., Diefendorff, J. M. (2009). A predictive study of emotional labor and turnover. *Journal of Organizational Behavior*, 30(8), 1151-1163.
- Ekman, P. and Friesen, W. V. (1975). *Unmasking the face*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City: Doubleday.
- Hochschild, A. R. (2003). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. London: University of California.
- Kart, A. L. (2011). Bir duygu yönetim süreci olarak duygusal emeğin çalışanlar üzerindeki etkisi. *Çalışma ve Toplum*, 3(30), 215-230.
- Kaya, U. ve Serçeoğlu, N. (2013). Duygu işçilerinde işe yabancılaşma: Hizmet sektöründe bir araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 1, 311-346.
- Kemaloğlu, K. (23/03/2016). İzmir’e 12 yeni AVM geliyor. Yeni Asır Gazetesi Web Sitesi. <http://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2016/03/24/izmire-12-yeni-avm-geliyor> (Erişim tarihi: 04/03 /2017)
- Leidner, R. (1991). Gender, work and identity in interactive service jobs. *Gender and Society*, 5(2), 154-177.
- Lupton, D. (2002). *Duygusal yaşantı, sosyo-kültürel bir inceleme*. (Çev: M. Cemal). İstanbul: Ayrıntı.
- Man, F. ve Selek-Öz, C. (2009). Görüldüğü gibi olamamak ya da olduğu gibi görünmemek: Çağrı merkezlerinde duygusal emek. *Çalışma ve Toplum*, 20(1), 75-94.
- Marx, K. (1964). *1844 el yazmaları*. (Çev: S. Belli). Ankara: Sol. (Orijinal olarak 1844 yılında yayınlanmıştır)
- Miller, D., Jackson, P., Thrift, N., Holbrook, B., Rowlands, M. (1998). *Shopping, place and identity*. New York: Routledge.
- Miller, G. (2012). *Tüketimin evrimi: Cinsiyet, statü ve tüketim*. (Çev: G. Vardar). İstanbul: Alfa.
- Mills, C. W. (1969). *White collar: The American middle classes*. London: Oxford University.
- Nickson, D., Warhurst, C., Commander, J., Hurrell, S. A., Cullen, A. M. (2012). Soft skills and employability: Evidence from UK retail. *Economic and Industrial Democracy*, 33(1), 65-84.
- Özdemir, G., Yalçın, M. ve Akbıyık, M. (2013). Hizmet sektöründe duygusal emek davranışlarının müşteri ilişkileri üzerindeki etkisi: Boyner örneği. *NWSA-Humanities*, 8(3), 301-320.
- Özkaplan, N., Öztan, E. ve Ruben, E. (2017). *AVM’lerin yorgun gençleri: Tezgâhtarlıktan satış elemanlığına emeğin dönüşümü*. İstanbul: SAV.
- Pala, T. ve Tepeci, M. (2014). The dimensions and effects of emotional labor on employee job satisfaction and intention to stay in hotels. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11(1), 21-37.
- Sennett, R. ve Cobb, J. (2017). *Sınıfın gizli yaraları*. (Çev: M. K. Coşkun). Ankara: Heretik.
- Springer, A. and Oleksa, K. (2017). The relationship between employees’ competences and the consequences and manner of exercising emotional labour (EL). *Contemporary Economics*, 11(1), 17-30.

Sunar, L., Kaya, Y., Otrar, M., Nerse, S., Demiral, S., Kalpaklıoğlu, B. (2015). Türkiye’de çalışma yaşamı ve mesleklerin itibarı. <http://turkeyses.net/meslekiitibar/> (Erişim tarihi: 20/06/2018)

TÜİK. (21/04/2017). İşgücü istatistikleri dönemsel sonuçları: 2014 ve sonrasına ilişkin sonuçlar. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (Erişim tarihi: 21/04/2017)

Zorlu, A. (2018). *Alışveriş merkezlerini anlamak*. Ankara: Siyasal.

**“BENİM ADIM 1864: ÇERKES HİKÂYELERİ” ESERİNDE
ÇERKES SÜRGÜNÜ ÜZERİNE SOSYOLOJİK NOTLAR****SOCIOLOGICAL NOTES ON THE CIRCASSIAN EXILE
IN “MY NAME IS 1864: CIRCASSIAN STORIES” WORK****Cahit ASLAN*****ÖZET**

Elbruz Aksoy tarafından yayınlanan “Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri” eseri Çerkesler hakkında sözlü tarih tekniği ile yazılmış edebi bir eserdir. Eser sözlü tarih içerdiği için sosyolojik olarak Çerkesler ve Çerkes Sürgünü hakkında veri niteliği taşımaktadır. Sahadan elde edilmiş bu veriler tekrar sosyolojik düşünüş ve kavramlarla okunabilir. Bu makalenin amacı da eserde yer alan ve sözlü tarih niteliği olan verileri sosyolojik düşünüş ve kavramlarla tekrar okumaktır. Böylece Çerkesler ve Çerkes Sürgünü hakkında daha gerçeğe yakın analiz yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Çerkes sürgünü, Çerkes kimliği, Asimilasyon, Çokkültürlülük.

ABSTRACT

“My Name is 1864: Circassian Stories” published by Erol Aksoy is a literary work on the Circassians written by oral history technique. Since the work contains oral history, it is a sociological data about the Circassians and the Circassian exile. These data obtained from the field can be read again with sociological thinking and concepts. The aim of this article is to read again the data which has the quality of oral history by sociological thought and concepts. Thus, more realistic analysis will be made about Circassians and Circassian Exile.

Keywords: Circassians, Circassian exile, Circassian identity, Assimilation, Multiculturalism

---

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi Ana Bilim Dalı, E-posta: caslan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9793-4285

Giriş

Elbruz Aksoy'un İletişim Yayınları'ndan çıkan "Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri" adlı eseri sosyolojik metotla okunduğunda anlatılanların yalnızca bir hikâye olmadığı, bir toplumun tarihi olduğu görülmektedir. Eserde yer alan anekdotlar-anlatılar sözlü tarih çalışması için önemli bir kaynak niteliğindedir. Doğal olarak esere edebi bir dil hâkimdir. Fakat üzerindeki edebi dil ve anlatılar kabuğu biraz kaldırıldığında altından büyük ve bir o kadar da acı bir tarih çıkmaktadır. 21 Mayıs 1864 tarihi ile sembolleşen bu sürgünün etkilerinin ve sonuçlarının bugün de devam ettiği görülmektedir.

Yıllarca süren Rus-Kafkas savaşları sonucunda Rusya'nın 19. yüzyıl ortalarında Kafkasya'yı işgali ile Çerkeslerin anayurtlarından sürülmesi beraberinde birçok acı olayı da getirdi. Bunların birçoğu yazılmadı, fakat hafızalarda canlı olarak kaldı. İşte Elbruz Aksoy'un eserinin önemi burada ortaya çıkıyor. Yazar Anadolu topraklarında yaşayan Çerkeslerin yanı sıra farklı ülkelerdeki Çerkeslerin öykülerini dinledi, onların hafızlarında kalan anlatılarını not etti ve bu verimli eseri ortaya koydu. Bu nedenle, Aksoy'un da yazdığı gibi bu eser Çerkes ve Anadolu-Ortadoğu tarihi için veri niteliğindedir. "Bu eserde bir tür sözlü tarih çalışması yapılmıştır" (Aksoy, 2018). Bu sözlü tarihe ulaşmamız için yapmamız gereken oldukça basittir: Sosyolojik kavrayış metoduyla eserdeki edebi anlatıyı sıyırmaktır. Adeta bir arkeolog gibi üzerini örten edebi anlatı kazındığı zaman Çerkeslerin tarihine, onların yaşam biçimlerine, yaşadıklarına veya başlarına gelenlere rahatlıkla ulaşılabilecektir. Şimdi bu kazı çalışmasına başlayalım.

Eser Hakkında

Ferhat Kentel'in önsöz yazdığı "Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri" 287 sayfa olup içinde "Çerkes Soykırımı ve Sürgünü" hakkında kısa bir sunuş kısmı ile 17 adet anlatı bulunmaktadır. Farklı zamanlarda ve mekânlarda ve hatta siyasi konjonktürlerde geçen hikâyeler birbirini izlememektedir. Her hikâyeye kendi başına bir bütünlük oluşturmaktadır. Fakat üst bir anlatı ile bakıldığında aslında bir bütünün parçaları olduğu anlaşılacaktır: Farklı coğrafyalarda sürgün Çerkesler.

Hikâyeler esas olarak Çerkeslerle ilgili olsa da Ermenilerin, Türklerin ve diğer etnik grupların da hikâyelerini okuyorsunuz. Hatta Çerkes anlatıları ile bir dönemin tarihini de görüyorsunuz.

Eserin yazarı, bunları nasıl yazdığını önsözde anlatıyor. Önce farklı ülkeleri dolaşarak insanlarla konuşmuş ve sözlü tarih yöntemiyle anlatılar toplamış. Ancak bunları kendi

imgeleminden geçirerek anlatıcının birinci ya da üçüncü tekil kişi olduğu, ama her zaman karaktere odaklanan hikâyeler hâline getirmiş. Bu ilginç bir “aradalık” durumu yaratmakta. Hikâyeler temellerini sözlü tarih anlatılarından alıyor ve artık kurmacanın alanındalar. Fakat bir yandan da, yazarın çeşitli biçimlerde imgelemine sınırladığını, temel aldığı sözlü tarih anlatılarının perspektifini bozmadığını sezinliyoruz. Buradaki hikâyelerin amacı bize temelde edebî bir deneyim yaşatmak değil. İlgi çekici biçimde yazılmış olan hikâyeler, gerçek hayattan gelen anlatılarda görüleceği üzere, kurmaca anlatının sınırlarını zorluyorlar. Hiç beklenmedik dönüşler ve belki savruluşlarla ilerliyor hikâyeler. Hikâyenin dağıldığını, savruklaştığını düşünmüyorsunuz ama kurmaca okuduğunuzu sanırken, onu aşan ve kurmacanın bütünlüğüne sığmayan hayatlarla karşılaştığınızı anlıyorsunuz. Hikâyelerde bolca keder ve üzüntü var ama “katharsis”, Aristocu anlamda duygusal arınma yok. Her hikâyeden ve en sonunda kitaptan şaşkın, buruk ve soru işaretleriyle ayrılıyorsunuz. Sonuçta ezber bozan bir kitap bu; Türk'ün, Çerkes'in, Arap'ın ezberlerini bozmayı hedefliyor.” (Köroğlu, 2018).

Eser yayınlandıktan sonra, medyada eserde geçen hikâyelerin anlatılarını birebir yaşamış kişilerle söyleşiler yer almaya başladı. Söyleşilerdeki kişilerin kitapta yazılanları birebir yaşadıklarını görünce, kitabın aslında bir hikâyeyi değil, bir gerçeği anlattığını anlıyorsunuz. Fakat bu gerçeğin anlatısı farklı bir üslupla ifade edilmektedir, o kadar. Üslubun yüzeyinde yer alan edebi dilin altında ise bir sözlü tarih, bir halkın, yani Çerkeslerin var olma mücadelesinin ve bu mücadele sürecinde başlarına nelerin geldiğinin sözlü tarihi vardır.

Şimdi bu sözlü tarihi gün ışığını, daha görünür hale, daha yalın hale getirelim.

Kuramsal Arka Plan

Farklı sosyokültürel yapıdan gelmiş olan sosyal grupların, aynı sosyal yaşam alanlarını uzun süreli paylaşımları sonucunda bir olgu olarak karşımıza sosyokültürel temaslar konusu çıkmaktadır. Bu temasların nasıl meydana geldiği ve nasıl bir süreci kapsadığı, ne tür sonuçlar doğurduğu hakkında ayrıntılı kuramsal çalışmalar mevcuttur. Bunlar asimilasyondan çokkültürlülüğe doğru giden bir arz ihtiva ederler. Çerkeslerin durumu da ‘sosyokültürel temaslar’ kuramına uymaktadır.

Bu konuda birçok kuramsal çalışma söz konusudur. İlk ciddi çalışmalar asimilasyon kuramlarıdır. Burada asimilasyondan kasıt “bir kültürel sistemin başka bir kültürel sistemi giderek kendine benzetmesi, kültürel egemenliği altına almasıdır” (Güvenç, 1999, s.122).

Asimilasyon kuramları arasında “İngilizliğe Uygunluk, Eritme Potası kuramlarının yanı sıra Park ve Burgess’in (1969) ‘İrk İlişkileri Döngüsü Kuramı’, Milton M. Gordon’un

(1964) ‘Asimilasyon Süreci Kuramı’, Ron Taft’ın (1966) ‘Asimilasyonun Yüzleri’ kuramlarını sıralayabiliriz. Asimilasyon kuramlarının dışında Andrew M. Greeley’in (1971) ‘Kültürel Entegrasyon Modeli’ ile Goldberg’in (1994), Joppke’in (1998) ve Peter McLaren’in (1994) ‘Çokkültürcülük’ kuramlarını sosyokültürel temaslar kuramları arasında gösterebiliriz (bkz.: Yalçın, 2002, s. 56-75).

Asimilasyon kuramları genellikle “öteki”lerin, yabancıların geldikleri kültürün içinde tamamen erimesini arzu etmektedir. Bu şekilde de toplumsal çatışmalara çözüm bulunacağını ummaktadırlar. Bu erimenin zaman alması söz konusu olmaktadır ki o da aşama aşama gerçekleşmektedir. Mutlak asimilasyonun olmadığı gözlemlendiği zaman ise kültürel entegrasyon, o da olmadı çokkültürlülük kuramları önerilmiştir.

Göç-Sürgün-Soykırım Algısı

Aksoy’un eserini okudukça tarihsel travmalar içinde dolaştığımızı hissediyorsunuz. Fakat anlatının detayları o kadar da berrak değil. Soykırım, sürgün, göç birbirlerinden tamamen ayrı kavramlar olmakla beraber bu kavramlar eserde sistematik olmayan bir şekilde yer alıyor. Peki, Çerkeslerin yaşadıklarını en doğru hangi kavram karşılar?

TDK ve Oxford İngilizce sözlüklerine göre, “soykırım (genocide) siyasal, ulusal, ırksal ya da dinsel bir nedenle, azınlık durumundaki bir insan topluluğunu soyca yok etmeyi amaçlayan toplu öldürme eylemidir. Sürgün (exile) ceza amaçlı olarak birinin veya bir topluluğun sürekli yaşadığı yerden başka bir yere geçici veya sürekli olarak gönderilmesidir. Göç (exodus) ise siyasal, toplumsal ya da ekonomik nedenlerle bireylerin ya da toplulukların buldukları, oturdukları yerleşim yerini bırakarak başka bir yerleşim yerine ya da başka bir ülkeye kendi rızasıyla gitme eylemidir” (bkz.: Oxford Dictionary of English 1998).

Çerkeslerin durumunu açıklamak için bu kavramlardan biriyle yola çıktığımızda bizi derhal ideolojik bir saflaşmaya götürmektedir.

Çerkeslerin durumunu soykırım olarak tanımlayan yazarlar var (bkz.: Aslan, 2006; Kasımov, 1995). Fakat sürgün olarak da tanımlayanlar da var (bkz.: Erkan, 2005; McCarthy, 1998; Berzeg, 1996). Çoğunlukla da durumu göç olarak görme eğilimi söz konusudur (Aydemir, 1998; Saydam, 1997; Colarusso, 1991).

Aksoy’un eserinde ise 65.657 sözcük olup eserde 12 defa soykırım, 31 defa sürgün ve 35 defa göç kelimesi geçmektedir. Aksoy eserinde doğrudan bu kavramların birinin tarafını tutmamakla beraber olgunun ağırlıklı olarak sürgün ve göç yönünden ele aldığı anlaşılmaktadır. Sözlü tarih çalışması mantığı ile konuya tekrar bakılırsa Çerkesler

kendilerinin yaşadıkları durumu göç ve sürgün olarak tarif ettiklerini kabul etmemiz gerekmektedir.

Eserde sürgün, soykırım, göç kavramları iç içe geçerek yoğun bir şekilde travmatik olaylardan bahsedilmektedir. Nıboğ hikâyesinde, Kuban durumu şöyle özetler: “Fişek yağmuruna ilk tutulduğumda 17 yaşındaydım” (Aksoy, 2018, s. 45) ... “Her kadın kendi çocuğundan başka mutlaka iki, üç çocuğu da emzirmek durumundaydı” (Aksoy, 2018, s. 45) ... “Bizim köyde Cuma haftada bir, cenaze namazı gün aşırı kılınırdı” (Aksoy, 2018, s. 46) ... “Tuapse limanından köye giden 30 kişilik bir atlı grubu içinde babam ve iki abimle yol alıyorduk” (Aksoy, 2018, s. 47) ... “Yol boyunca yıkılmış köyler görmüştüm, Şapsığ dağlarından dumanlar yükseliyordu” (Aksoy, 2018, s. 48) ... “Çocukları onlara sağ bırakmamak için onlarla nehirlere, uçurumlara atlayan kadınların çığlıkları hala yankılanıyordu kulaklarımda” (Aksoy, 2018, s. 49) ... “Bilinmez ama biz teslim olmamak üzere yemin etmiştik bir kez” (Aksoy, 2018, s. 51) ... “Nasıl bir vahşet yaşanmıştı da anneler çocuklarıyla atlamıştı uçurumdan” (Aksoy, 2018, s. 52) ... “Tüm Kafkasya düşmüş kalmıştık Kbaada’nın bağrında tek başımıza” (Aksoy, 2018, s. 53) ... “Ateşin başında bana uzattığın isli peynirin kokusu hala o geceki gibi burnumda. Belli yetmeyecekti o kadar aç dama, kimimiz keser gibi yaptık karanlıkta, kimimiz hemen uzattık sağımıza, bir kalıp isli peynir yetmişti o gece iki yüz adama, şimdi bu gidiş yakıştı mı sana?” (Aksoy, 2018, s. 51). “Son Kbaada gecesinde ateş başında kalmıştık baş başa” (Aksoy, 2018, s. 53).

18 Mart 1864’te Çerkesler son direnişlerini Godlik nehrinde gerçekleştirmiş ama yenilmişlerdir. Ardından Kbaada’da Kafkasya’da harekatı bitiren birlikler toplandı, geçit töreni yapıldı, savaşın bittiği ilan edildi. Yine mevcut kaynaklara göre burası Ubıhların değil, Abhazların Ahçıpsı topluluğunun topraklarıydı.

Gerçekten de Kafkas-Rus Savaşı’nın en kanlı sahneleri Kbaada’da yakınlarında yaşandı. “Son direniş Godlik nehrinde 18 Mart 1864’te oldu. Buralar Çerkeslerin farklı bir dili olan, özgün topluluğu Ubıhların ve Abhaz Ahçıpsıların topraklarıydı ve tamamı vatanlarından sürgün edildi, Ubıhça yok oldu. On binlerce Çerkesin ölüm yolculuğuna çıktığı en önemli limanlardan biriydi Soçi. Kbaada (Krasnaya Polyana) Vadisi’ne yakın Mamkaya, Psahe denilen bir yerde Merkezi bir yapının oluşturulmaya çalışıldı... 21 Mayıs 1864’te bu vadide harekâtlarını tamamlayan Rus birlikleri Kbaada’da Tanrı’ya şükran ayini ve geçit töreniyle Kafkasya’nın “fethi”nin tamamlanmasını kutladılar. Çarlığın sonlarına kadar kutlanmaya devam edilen, sonra da unutilan bu günü şimdi Çerkesler yeniden hatırlatıyorlar” (bkz.: Papşu, 2013).

“Senelerce tüccar kılığında adım adım Çerkesya’yı arşınlayan Ruslar çıkarttıkları haritalar ile başladıkları işi” (Aksoy, 2018, s. 51) 21 Mayıs 1864’te tamamladılar. Çarlık tarafından kendilerine verilen bir ay sürede hayatta kalan Çerkesler yerlerinden, yurtlarından sürüldüler. Bu sürgün ise Çerkesler için savaşın farklı boyutta devam etmesi anlamına geliyordu. Çok kısa sürede yüz binlerce Çerkes ve Abhaz halkı Karadeniz’in Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve Suhum sahillerine yığılmıştı. Buralarda yaşanan olaylar sürgünü adeta bir soykırıma dönüştürüyordu.

Bu durumu savaşın koşullarına birebir tanıklık eden Adolf Berje şöyle tarif etmişti: “Novorossiysk koyunda Dağlıların bende bıraktığı izlenimi hiçbir zaman unutmuyacağım. Burada, kıyıda yaklaşık 17 bin kişi toplanmıştı. Yılın bu geç, havanın bozuk ve soğuk zamanında yaşamlarını sürdürecektelme temel ihtiyaç maddelerinden bile mahrum olmaları, yayılan tifo ve çiçek salgını durumlarını iyice umutsuz kılıyordu. Gerçekten şu manzarayla kimin yüreği parçalanmaz ki; açık havada, ıslak toprakta iki yavrusuyla paçavralar içinde yatan genç bir Çerkes kadını... Yavrularından biri ölüm öncesi titremelerle yaşamla mücadele ediyor, diğeri de artık son nefesini vermiş annesinin katılmış göğsünde açlığını gidermeye çalışıyor. Böyle sahnelere sık rastlanıyordu. Bütün bunlar dini fanatizmin ve Dağlıların, Osmanlı ajanlarının parlak renklerle tasvir ettikleri, onları Türkiye’de bekleyen geleceğe sarsılmaz inançlarının kaçınılmaz sonuçlarıydı” (bkz.: Papşu, 2004; Berje, 2010).

Kimlik Sorunu ve Çerkesler

Eserin doğrudan veya dolaylı olarak sıkça konu edindiği diğerkavram “kimlik”tir. Dolayısıyla eser ve eserin ana teması Çerkesler bir de kimlik sosyolojisi açısından ele alınmalıdır.

Kimlik beşeri bir süreci olup kimlikleşme olarak tarif edilmelidir. Çünkü kimlikleşme süreci sonucunda oluşan algıya kimlik denebilir; kısaca “Ben kimim?” sorusunun yanıtı. Alınacak yanıt sorunun göndermede bulunduğu “öteki”ye ve referans noktasına göre değişir. Bu benlik algısının referans noktaları ve ötekilik farklı kimlikleşmeleri devreye sokar. Kimlikleşme bireyin sosyalleşme sürecinde oluşur; sosyalleşme devam ettiği sürece kimlikleşme de devam eder. Özetle, bazı kimlikler cinsiyette olduğu gibi en başında belirlenebilir veya sonradan da gelişebilir.

Bazı kimlik türleri bir skala takip edecek şekilde en başta belirlenir, bazıları da sonradan oluşur. Westin, en baştan belirlenmiş ve sonradan oluşmuş kimlik süreçlerini bir metris şeklinde göstermektedir (Westin, 2003):

Tablo-1: Kimlik Kategorileri

KİMLİK					
Ben-tanımlanmış/algılanmış				Öteki- tanımlanmış/algılanmış	
Bireyler arası		Gruplar arası		5.	6.
1.	2.	3.	4.		
Ego- kimlik	Ben- kimlik	Sosyal kimlik	Kollektif kimlik	Kamusal bireysel kimlik (diğerleri tarafından algılanmış)	Kamusal sosyal kimlik (diğerleri tarafından algılanmış)

Ana kısım, tanımlanmış-ben ve tanımlanmış-öteki kimliği arasında inşa edilmiştir. Tanımlanmış-ben ile algılanmış-ben tarafında, bir yandan bireysel kişiliğe ve diğerlerinden farklılığa ve öte yandan grup üyeliğine ve kolektivitelere gönderme yapan kavramlarla karşılaşmak mümkündür.

Sosyal kimlik bireyin sosyal grup ve kategori üyeliğine ve bu üyeliğin sahip olduğu duysal öneme gönderme yapar. Sosyal kimlik kavramı bir grup veya cemaatteki diğerleriyle paylaşılan ben-kategorileriyle yakın olarak bağlantılıdır. Ayrıca, farklıları gözetme, stereotipler vb. gibi kavramlar çerçevesinde de oluşturulabilir.

Tanımlanmış-öteki ve algılanmış-öteki mutlak bir şekilde etkileşimsel bir çerçevede mevcuttur. Sosyal etkileşim içinde birey, diğerinin onun hakkındaki algılamasını etkilemek için değişik stratejilere girebilmektedir. “Ben-takdimi”, diğer kişilerin algılamalarını manipüle eden az çok rasyonel ve kasıtlı stratejilerin bir sunusunu kucaklayan merkezi bir terimdir.

Kimikleşme süreci dinamik bir süreçtir. Sosyal psikolojik anlamda kimlik, bireysel kişiye uygulanan bir belirleme ve kategorileştirme (bkz.: Bilgin, 1995). Bilindiği üzere, kimlik kavramı antropoloji, sosyoloji, beşeri coğrafya ve siyaset bilimi gibi birçok bilim arasındaki disiplinlerin merkezi sorunudur.

Eş zamanlı olarak kimlik, aşağı yukarı farklılık ve benzerlik arasındaki bir gerilimdir. Diğer yandan kimlik zıt zamanlı olarak süreklilik ile değişimin diyalektiğidir. Her birey yüz

ifadeleri, bedensel yapı bakımından ayrımlaşan fiziksel karakterler gösterir. İnsan bedeni gelişir ve yaşlanır, zamanla değişir. Fakat hala bireysel bütün durmaktadır. Karakterlerin belirli biçimleri yaşlanma süreçlerine geçer. O yüzden “kişi yedisinde neyse yetmişinde de odur” denir. Aynı şey kimliğe de uygulanabilir. Benlik-belirlemelerinin belirli biçimi sürekli bir şekilde zamanın tahribatına karşı koymaktadır. Bu yüzden 154 yıllık göç süreci ve yaşanan taarruzlara rağmen diasporada Çerkes kimliği varlığın sürdürmektedir.

Eserin başlığı doğrudan Çerkes Hikâyeleri olunca peşinen bir “Çerkes” varlığı da kabul edilmiş durumdadır. Hikâyelerde bahsedilen sürgün edilmiş bireylerin tamamı Çerkes kabul edilmektedir. O halde Çerkes kimliği nedir? Kime Çerkes denir?

Ernest Chanter Çerkeslerin M.Ö. 500 yıllarından itibaren tarih sahnesine çıkan antik bir millet olduğunu belirtmesine karşın, Çerkes adının ilk defa 1215 yılında Plano de Carpini tarafından kullanıldığı biliniyor (Luxembourg, 1998, s. 77). Çerkes adı yaygın olarak “XIII. Yüzyılda görünmeye başlanmış ve ilk zamanlarda Adige halklarına yakıştırılan Çerkeslik, “17. yüzyıldan bu yana, etnik köken ayrımı gözetmeksizin Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Adıgey veya Abhaz olsun Kafkasya’da yaşayan Müslümanları ifade etmek için kullanıldı” (Kaya, 2005). Hatta “1404 yılında Kafkasya’da bulunan Başpsikopos Johannes de Galonifontibus, Turani bir kavim olan Karaçayları ‘Kara Çerkesler’ olarak tanımlar” (Tavkul, 1993, s. 17). Bu yüzden Avagyan, Çerkes teriminin Türkçe Çeri-kes yani cengâver ile örtüştüğünü düşünmektedir. Bütün bu tartışma ve iddialar altında Çerkes tabiri geniş anlamda kullanıldığında, yerlerinden yurtlarından sürülmüş olan tüm Kuzey Kafkasya halklarını kapsar. Hatta Kafkasya’dan Anadolu’ya göçler başladığında Anadolu insanı topluca gelen bu insanlara geniş anlamıyla “Çerkes” tabirini kullandılar. Dar anlamda kullanırsa ise Adigeleri ve Adige gruplarını (örneğin Kaberdeyler) kapsamaktadır. Mevcut siyasi coğrafyada yer alan Karaçay-Çerkes’deki Çerkes ifadesi Adige-Abaza nüfusa atfen verilmiştir (Avagyan, 2004, s. 17).

Bu kitapta ise daha ziyade Adigelerin hikâyeleri anlatılmakla beraber Çerkes tabiri, hem Adigeler hem de sürgüne maruz kalmış tüm Kuzey Kafkasya halkları için kullanılmaktadır. Örneğin 24 defa Abaza, 20 defa Abhaz, 6 defa Adige kavramları eserde kullanılırken 307 defa Çerkes kavramı kullanılmaktadır. Kısaca Çerkes kimliği bir üst kimlik olarak ele alınmakta ve Kuzey Kafkasya’dan ayrılıp Anadolu’ya yerleşenler için kullanılmaktadır. Kitabın bütünlüğünde ise soykırımı uğratılarak anavatanından sürülmüş 150 yılı aşan tarihin öznesi olan bir etnik kimlik anlatılmakla beraber bu kavrayış “tanımlanmış/algılanmış öteki” için doğru olabilir. Çünkü Anadolu insanı giydikleri giysilere, yaşam öykülerine bakarak yer yer 1864’te öncesi ve daha sonra Kafkasya’dan gelen tüm etnik

gruplar için Çerkes tabirini kullandı. Örneğin Turani bir grup olmasına rağmen Karaçayları da Çerkes olarak gördü. Fakat “tanımlanmış/algılanmış ben” açısından tam da böyle değildir. Bugün Çerkes kavramını şu andaki Kuzey Kafkasya’da ve Anadolu’da Adigeler sahiplendiği ve diğer gruplar kendi kimliklerini Çerkes tabirinin dışında sundukları görülmektedir.

Eser Çerkesler için bir önemli ayrıntıya da dikkat çekmektedir: “s/z” harfleri. Kraliçe Keriman hikâyesinde (bahsi geçen şahsiyet gerçektir, Türkiye’nin 1932 yılında seçilen ilk ve tek kâinat güzellik kraliçesi Keriman Halis Ece’dir) Resmîye hanımla Güler hanımın orada mevcut bulunan Keriman Halis’in gıyabındaki bir konuşmada “Resmîye hanım bir yanlış artık düzeltme gereği duymuş ve “Çerkez değil! Çerkes’im aslında hemşire” (Aksoy, 2018, s. 161) diyaloguyla açık ve net bir olguya dikkat çekmiştir. Türk Dil Kurumu (TDK) bu ikilem için Çerkez sözcüğünü uygun bulurken, Çerkeslerin önemli temsil örgütü Kafkas Dernekleri Federasyonu (KAFFED) Çerkes sözcüğünü önermektedir.

Çerkes Karakteri

Bir diğer konu eserde daha ziyade eril bir Çerkes karakteri sunuluyor olmasıdır. Çerkeslerin oluşturduğu bir internet sitesinde Çerkes karakteri şu şekilde tarif edilmektedir (<http://www.cerkes.net/kulturumuz/cerkes-insaninin-karakteri-t19532.html>): “Çerkes halkının yaşamında kültürel değerler ön plandadır. Çerkesler de hiçbir kültürü küçümsememiş, saygı duymuşlardır. Çerkesler coşkun bir hürriyet ve bağımsızlık aşkı, hiçbir şeyin kıramayacağı yiğitçe kahramanlık anlayışına sahiptir. Gösteriş, kibir, bencillik hiç hoş görülmez. Kapanık tipler de geçersizdir. Tahammülsüzlük ve yaşamın getirdiği çeşitli acı ve zorlukları göğüsleyememek uygun görülmez hatta ayıplanır. Umutsuzluk ise hiç hoş görülmez ve hayat felsefesinde yeri yoktur. Çerkes kültüründe terbiye, saygı, onur gibi değerler çok kıymetlidir. Çerkesler temiz ve intizamlı olup yüksek bir terbiye ruhuna sahiptirler. Dürüst insanlardır. Çerkeslerde her konuda birbirlerine yardım etmek, düğünde, cenazede, savaşta beraber olmak bir gelenektir. Değiş tokuş yapmak ve hediye vermek arkadaşlık ve hatırlanmanın sembolüdür. Çerkesler kızlarına ayrı bir önem verirler. Çerkeslerde kızın duygu ve onurları titizlikle korunur. Kızları mahcup etmek, incitmek hiç hoş görülmediği gibi, sert tepkilere de neden olurdu. Çerkes kızları görgülü ve bilgilidir. Çerkes delikanlısı ahlak sahibidir. Acizlik bilmez, uyuşuk ve sessiz hayatı sevmez. Daima atılgan, girişken davranışlar içerisindedir. Fikirlerini canlı, çoğunlukla açık ve süratli bir şekilde ifade ederler. Çerkes delikanlıları, özgürlüğünü her şeyin üstünde tutacak biçimde yetiştirilmiş olması nedeniyle kendisine

güveni ve cesareti aşırı derecededir. Her konuda kibarlık yüksek nezaket ve inceliği onun rehberi olur.” Eserdeki eril Çerkes karakterinin örnekleri eserden verilmeli.

Eserde de bu eril Çerkes karakterine sıkça rastlanmaktadır. “At hırsızı” hikâyesinde “Geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Çerkesler geleneklerinden asla taviz vermez... Kimin haddineydi Çerkes köyüne at üstünde girmek! Bunlar Kaymakam demez atından alaşağı ederdi adamı” (Aksoy, 2018, s. 58). Oflu İmam bu durumu şu şekilde realize etmektedir: “Öyle bir asabiyeleri vardı ki Çerkes olmayanları imam da olsan adeta yarım insan yerine koyuyorlardı!” (Aksoy, 2018, s. 183).

Eserin her yerinde Çerkeslerin ‘söz dinlemez, asi ve o kadar da yiğit karakteri’ oluşlarına özel bir vurgu yapılmaktadır. ‘Wadi Roum’ hikâyesinde “Çerkesler, Osmanlı ordusu içinde sanki ayrı bir orduydular... Başlarına buyruk hareket etmeleri çoğu paşayı çileden çıkartıyordu. Meşhur Hamidiye Alayları’ndan, hudut karakollarına, jandarmalardan gönüllü muhafız birliklerine kadar her yerde bunlara rastlanıyordu... Onların düşmanlarına acıyordum” (Aksoy, 2018, s. 85) ... “Paşa bu kadar deli Çerkesin arasında bu mektepliği bulunca yaveri yapmıştı onu da” (Aksoy, 2018, s. 86) ... Boşnak kafamın bir türlü anlayamadığı bir çeşit mahkemeleri ve farklı bir adet anlayışları vardı ki, hiç sorma... “Çerkes, Abaza Allah muhafaza!”... anlaşılması zor bir millet bunlar” (Aksoy, 2018, s. 87) ... “Osmanlı Ordusunun genelinde Şeriat esaslı savaş hukuku kurallarına riayet edilse de Çerkesler için bu çok da geçerli değildi. Kitaba bakan, Kadı’yı soran da kim! Toplanır bir mahkeme yapar, oracıkta verirlerdi adamın cezasını. Merhamete asla yer yoktu onların mahkemelerinde” (Aksoy, 2018, s. 90) ... “Şeytan çölde Çerkes ile karşılaşmış, ‘merhamet ya Çerkes!’ demiş” (Aksoy, 2018, s. 90).

Bu anlatıların dışında Oflu İmam hikâyesindeki gibi “bir köyün Çerkes köyü olduğunu anlamının en kolay yolu o köyde kaz olup olmadığıdır, Çerkes köylerinde kaz ne yetiştirilir, ne de yenir” (Aksoy, 2018, s. 170) şeklinde bir genellemeye de gidilmektedir. Oysa “Evliya Çelebi seyahatnamesinde Çerkesler dağlardan avladıkları karaca, sığır ve tablalı avlarını dahi böyle pişirirler. Dağlarında keklik, turaç, karatavuk, kaz ve ördekleri avlar ve kebab edip yerler” (Güneş, 1969, s. 117) demektedir.

Eser Çerkesleri Oflu İmam’ın ağzından “elleri açık, yedirmeyi seven bir millet” (Aksoy, 2018, s. 173) olarak tarif etmektedir.

Çerkes tarifinde bir de kompleks halinde duran “at hırsızı” tiplemesine gidilmekte ve bu olgu olumlanıp kültürel bir karakter kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bunun için özel bir hikâye de oluşturulmuş: At Hırsız. Hikâyede “Celal’in dedesi atı çalınmış biri kapısına dayanınca: “Adam olan atını çaldırmaz, atına sahip olamıyorsan bakmayacaksın. Becerebilen

gelsin de bizim atlarından çalsın, hangisini sürebiliyorsa at onundur! Adet böyle” (Aksoy, 2018, s. 59) denilmekte ve “köklü bir Çerkes âdetiydi at hırsızlığı, delikanlılar cesaretlerini, maharetlerini sergiler, en cins atları bulup kaçırırdı. At kaçırmakta maharet kazanacaksın ki sonra kolayca kaçırabildiğin bir atın terkisinde sevdiğin güzeli” (Aksoy, 2018, s. 59) diyerek de olgu olumlanmaktadır. Bunun toplumun Çerkes olmayan diğer üyelerince ve hatta sosyal düzenin temsilcilerince normalleştirildiği anlatılmaktadır: Wadi Roum’da “kadı bile Türk at çalsa ceza veriyor, Çerkes çalarsa nasihat edip salıveriyordu” (Aksoy, 2018, s. 87). Fakat bunun bir geçim aracı değil gelenek olduğu normal şartlarda böyle bir davranış oluşmadığına da parmak basılmaktadır. At Hırsızı’nda Celal, “Uzunyayla, Aziziye pazarından alırım en asil Kabardey atlarını” (Aksoy, 2018, s. 65) demektedir. Yine Wadi Roum’da kendilerine benzettikleri Boşnak’ın Çerkeslik algısında “at hırsızı” imgesi yer almaktadır ve kendine şöyle der: “Yakışır mı bir Çerkeseye yaya gitmek?”... ‘Haklısın yakışmaz’ deyip usulca yanaşmıştım gözümü kestirdiğim ilk ahıra” (Aksoy, 2018, s. 101).

Sosyal Yapı

Geleneksel Çerkes toplumlarında, örneğin Kaberdeyler’de ara katmanlar olsa da soylular (pşı ve vork) ve onlara bağlı köylülerden oluşan halk tabakasından (lhokotl) meydana gelmiş iki temel sınıf vardı. Bu iki ana tabakaya ek olarak çoğunlukla savaş esirlerinden ve onların çocuklarından oluşan köleler de (pşıl’) dahil olmaktadır.

Osmanlı topraklarına gelen Çerkesler bu sınıf yapılarını da beraberinde getirdiler ve Osmanlı’da 1855’te ve 1857’de köle ticaretinin yasaklanması resmen duyurulmuş olmasına rağmen eski sınıf adetlerini sürdürmeye çalıştılar.

Aksoy’un eserinde bu duruma sık sık vurgu yapılmaktadır. Örneğin hikâyelerin ilki olan Nıbjog’da Kuban kendini “belki asil bir soylu ya da bahar gelmeden satılacak bir köleydim” (Aksoy, 2018, s. 46) diye tarif eder. Yine karakter tarif edilirken “uzun çerkeskasi açlıktan zayıflamış vücudunu örtmeye yetse de garipliğini saklayamıyordu. Belki bir at hırsızı, bir dağlı çoban, ya da bir asi köleydi” (Aksoy, 2018, s. 51).

Keza “Köle Camii” başlıklı hikâyede, 1950’lerin Anadolu’sunda Çerkesler arasında devam eden kölelik kodlarının tarifi yapılmaktadır. Hikâyedeki diyaloglarda: “Thamade: Sen nasıl bir Çerkesin! Sülalene yakışır mı köle çocuklarıyla gezip tozmak! Koca köyde bula bula bu köleleri mi buldun kendine oynayacak” (Aksoy, 2018, s. 204) diyerek torununu azarlar.

“Çocuklar küçük yaşlarına rağmen asilik, kölelik mevzularından paylarına düşeni alır, kimseye belli etmeseler de içten içe kahrolurlardı” (Aksoy, 2018, s. 205).

“Sultan Hamid’in yıkamadığı köleliği, ihtimal İstanbul’un fabrikaları yıkacak” (Aksoy 2018: 207).

“Köyden ilk kaçan aile değillerdi, son da olmadılar... Lanet okudular, ismini andıkça beylerin; Yetmedi, ah ettiler onca acı karşısında susup da “adet böyle” diyenlere... 1959 Baharı eritirken Uzunyayla’nın karlarını, Kel Musa Çerkeslikten istifa etmiş, selamlıyordu Haydarpaşa’da yeni hayatını” (Aksoy, 2018, s. 209).

Sevdiği bir gence verilmeyen, tam tersine hiç tanımadığı, görmediği Osmaniye’de yaşayan üç çocuklu dul bir adama verilen “Nesime”nin hikâyesinin de altında kölelik olgusuna vurgu yapılmaktadır. Nesime, yaşadığı durumu şöyle tarif eder: “Aslan köle sülalesindendi, evet Aslan bir köleydi! Köle... Kafkasya’dan gelirken bizim beyler yanlarında getirmişlerdi kölelerini... Babam o kadar asıldı ki bir köleye kaçmam söz konusu olduğunda beni üç öküzü hiç tanımadığı bir adama nikahlayıvermişti” (Aksoy, 2018, s. 217).

“Çerkeslerde sosyal yapıyı şekillendiren esas faktör Türkçede “sülale” olarak adlandırılan soy (lhepk) yapısıdır ki bugün Çerkes toplumunda hala önemini korumaktadır. Aynı atadan geldiğine inanan, sayıları binlere ulaşsa da birbirini akraba olarak gören ve kendi içinde evlenme yasağı olan *lhepk*ler sürgünden sonra büyük ölçüde parçalandılar. 1934’te soyadı kanunuyla Çerkeslerin Türkçe soyadı alması zorunlu kılındı, fakat kendi içlerinde Çerkes soyadlarını korumaya ve kullanmaya bugün de devam ediyorlar” (<http://cerkesarastirmalari.org/cerkesler>).

Aksoy’un eserinde de sülale olgusu belli belirsiz yer almaktadır. Nıbjığ’da savaş koşulları tarif edilirken Jane Osman’ın bir evlatlığı olduğu tahmin eden Kuban durumu şu şekilde tarif eder: “Evlerde kimin öz kimin üvey evlat olduğu ise çoktan karışmış gitmişti. Kim, nerede henüz sönmemiş bir ocak bulduysa orada yer içer ve artık o sülalenin ismini taşırdı” (Aksoy, 2018, s. 46).

Geleneksel Çerkes toplumunda **sosyal düzen** adına habze dedikleri sosyal kurallarla sağlanmaktadır. Khabze’de çocuğun doğumundan itibaren büyüüp yetişmesine, yaşlanıp ölmesine kadar, insan hayatını düzenleyen ve güzelleştiren çeşitli törensel kurallar vardır. habze, modern sosyolojideki en basit görgü kuralından, gelenek ve göreneklere, örf ve adetlerden ahlak ve din kurallarına, hatta yazılı olmayan yasa ve anayasa kuralına kadar toplumu yöneten bütün kuralları ifade eder. Günümüz pozitif hukukundan daha çok yaptırımlara sahip olan habze, ‘haynape’ (ayıp) denilen olguyla adeta ‘mahalle baskısı’ şeklinde işlememekte ve bireyi içerden kuşatmaktadır.

Eser Çerkeslerde sosyal düzeni sağlayıcı bu geleneksel kurallar ile sürgün edildikleri ülkelerin sosyal düzeni ile uyuşmadığına sık vurgu yapılmakta ve sosyokültürel temaslar

fikrinin çatışan unsuruna dikkat çekmektedir. Eserin giriş bölümünde bu olgu açıkça tarif edilmektedir: “Kendi geleneklerinin birçoğu ayıplanıp yadırganıyor, tüm sosyal ilişkilerini düzenleyen habze ise Osmanlı kanunları tarafından tanınmıyordu” (Aksoy, 2018, s. 32).

Karadenizli ‘Ofllu İmam’ da benzer şikâyetle bulunmaktadır: “Bunların Müslümanlığı dahi şüphelidir! Günahdan çok “haynape” dedikleri ayıplarından çekinirlerdi! Ne şeriat ne medeni hukuk buralarda geçmez, kendi köy mahkemelerinde çözerlerdi her bir meseleyi” (Aksoy, 2018, s. 170) ... “Saygı ve itaat üzerine kurmuşlardı tüm hayatlarını” (Aksoy, 2018, s. 182).

Sosyokültürel Temaslar

Sosyokültürel temaslar, kuramsal çerçevede belirtildiği gibi rekabet ve çatışmadan asimilasyona kadar giden bir dizi süreçten meydana gelir.

Aksoy’un eserinde bazen üstü açık bazen de üstü kapalı sosyokültürel temasların her türlü sıklıkla görülmektedir. En çok vurgu da asimilasyona ve asimilasyona karşı dirence yapılmaktadır. Eseri üzerine yapılan bir röportajda Aksoy bu durumu şöyle dile getirmektedir: “Çerkeslerin asimilasyonunda okul ve askeriye iki önemli ayaktı. Türkçe bilmeyen çocuklar okulda ite kaka, bazen dövülerek Türkçe öğrendiler. Bazen ‘hocam bu Çerkesce konuşuyor’ diyen çocuğa hoca lokum verdi. Askere giden çocuklar ‘Kafkas Türkü’ olduklarına inandırılmaya çalışıldılar” (<https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2018/03/15/elbruz-aksoy-tavuk-ve-peynir-cerkes-oldu-ama-biz-olamadik/>).

‘Ofllu İmam’ hikâyesinde asimilasyon süreci açık ve net bir şekilde görülmektedir. Çarşamba’daki bir Çerkes köyüne halkın talebiyle gelen imam Çerkeslerle kurduğu temasın din olgusunun dışına çıkarak nasıl bir asimilasyon sürecine dönüştüğünü açıkça göstermektedir. İmam bir gün Çerkes cemaate “Yeter artık cami içinde bu kerefer dilini kullanmayın! Vallahi de billahi de çok günah, yapmayın etmeyin, Allah’ın gazabını bu köye çekmeyin... Kefere dili ya! Şu Moskof lisanı ile camide konuşanın vallahi de billahi de tillahi de namazı kabul olmaz... bundan sonra camide ya Türkçe konuşun ya da susun... devletimizin istikbali uğruna böldürmeyecektim ümmeti!... Kefere dilinde konuşan girebilir mi hiç cennete” (Aksoy, 2018, s. 176) diye çıkışmaktadır. Aynı imam hızını alamaz Çerkeslerin sosyal yaşamına da müdahale etmeye başlar. Çerkes geleneklerinde ‘Zehes’ dedikleri kızların erkeklerin bir arada eğlenceli bir toplantısını da basar: “Allahım bu nasıl bir manzara, ne rezil bir millet bunlar!... hınçla vurup kapıya dalmıştım içeriye... Allah başınıza taşlar yağdırsın, kefare danslarınızı başınıza çalsın, Allah’ın gazabı sizin üzerinize olsun!...

Çerkeslerin Müslümanlığından ben de şüphe etmeye başlamıştım...” (Aksoy, 2018, s. 178-179).

İmamın bu tutumu beraberinde tepki ve çatışmayı da getirdiği için temasın seyri başka bir boyuta taşınır: “Köylülerle ters düşmemeye ve zamanla onları ıslah etmeye karar vermişim... Böylece yavaş yavaş onları uzaklaştıracaktım tüm Moskof adetlerinden (Aksoy, 2018, s. 182) ... “Ta ki tüm köy bu Çerkeslik sevdasından boşanana kadar...” (Aksoy, 2018, s. 186).

Aynı asimilasyon sürecini ‘Meli’ hikâyesinde de net bir şekilde görüyoruz. Bu sefer Çerkesleri asimile etme rolünü öğretmen üstlenmiştir: “Sabiha öğretmen, tayin olduğu bu okulda devrim nesillerin yetiştirmek için aşkla, şevkle çalışıyordu. 1948 Türkiye’inde herkes Türkçe konuşacaktı! ... Türkçe tek kelime bilmeyen bu çocuklar, ‘Ne Mutlu Türküm Diyene!’ amentüsü ile devşirilecekti” (Aksoy, 2018, s. 189) ... “Sabiha öğretmen sınıfta da okulun bahçesinde de Türkçe dışında bir dil konuşulmasını yasaklayarak işe başlamıştı. Kim ki arkadaşını gelip ihbar ederse lokum kapacak, Çerkesçe konuşan da kızılıcak sopasını yiyecekti... Sabiha öğretmen, çocuklar onu anlamadığında hemen sinirlenip, “Ethem’in dölleri” diye bağırarak bir ideolojinin kasabadaki temsilcisiydi” (Aksoy, 2018, s. 190). İşte bu koşullarda okula başlayan küçük Goşe’nin başına gelenler durumu tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir. Okulun ilk günleri Çerkesce koyun anlamına gelen ‘meli’ kelimesini defterine yazan Goşe, öğretmen tarafından sertçe cezalandırılmış, aşağılanmıştır. Küçük Goşe o gün okulu terk etmiş “Ekim 1948’de bir daha ayrılmamak üzere kendini köyüne hapsetmişti.... Bir tek Goşe bu “ilkel” dili dilinden düşürmemişti!” (Aksoy, 2018, s. 189) ... “Cumhuriyetin kestiği parmağın da bu kadar acı vereceğini” (Aksoy, 2018, s. 191) hiç aklına getirmemiş. “Goşe, her şeye ve herkese inat Çerkesce konuşarak, Çerkesce gülerken, Çerkesce ağlayarak” (Aksoy, 2018, s. 191) kendince asimilasyona karşı direnç göstermişti.

Asimilasyon sürecinin hayatın her alanında inceden inceye devam ettiği vurgusu eserde sıkça görülmektedir. Örneğin ‘Kemikli Çınar’ hikâyesinde deniz subayı olmak için İstanbul’a gelen Kemal’e zamanında İstanbul’a gelip yerleşen Celal Amca’sının “Bundan sonra Çerkesceyi unutacak ve Türkçeyi iyice öğreneceksin, başka şansın yok!” (Aksoy, 2018, s. 232) diye öğüt vermesi gibi. Taft’ın önerdiği kültürel temaslar kuramında dikkate çektiği asimilasyonun en acımasız, gayri insani boyutu olan kendi kökenini, özünü ret boyutunu görüyoruz (Yalçın, 2002, s. 48). Örneğin Celal Amca, Kemal’e çok özel bir nasihatte de bulunur: “Biz Çerkes değil aslında Kafkas Türküydük...” (Aksoy, 2018, s. 233). Hikâyeden anlıyoruz ki Celal amca bunu kendi deneyimleriyle söylemektedir. Çünkü “Celal Amca da on altı yaşında köyden kaçıp Samsun’dan İstanbul’a gelip yerleşmiş ve Çerkesceden de

Çerkeslik'ten de istifa etmişti adeta” (Aksoy, 2018, s. 232). Sistematik asimilasyonun sonuçları Çerkesler üzerinde her daim kendini hissettirdiğini görüyoruz. Okuldan mezun olan ve hiç Türkçe bilmeyen Celal'in annesinin oğlunun mezuniyet törenine geldiğinde dilsiz rolünü üstlenmek zorunda kalması gibi: “Komutanım Kemal'in annesi dilsiz, konuşamaz! ... Allah'ım nasıl bir günah, nasıl bir ayıptır Çerkesce konuşmak! ... 1956 baharında...” (Aksoy, 2018, s. 235).

Sosyokültürel temaslar kuramında Greeley'nin kuramının üçüncü bir aşaması var ki bu olgu daha ziyade entegrasyonu içermektedir. Bu aşama *Elitlerin asimilasyonu* aşamasıdır. Bu ilk zamanlar Çerkeslerin saraylı olgusuna tekabül etmektedir. ‘Marşan Başkadınefendi’ hikâyesinde bu olgu net bir şekilde görülmektedir. İstanbul'da iç ayaklanmalar olduğunda, 5 Mart 1924 gecesi isyancılar tarafından konağı basılan elli sekiz yaşındaki başkadınefendi Emine Nazikeda'dan bahsedilir (Aksoy, 2018, s. 143): “Sultan Abdulmecid'den olma, Çerkes Gülistu Kadınefendi'den doğma bu şahzede 1861 senesinde İstanbul'da doğmuştu... Sarayda Çerkeslerin arasında büyüyen bu çelimsiz şehzadenin ileride Osmanlı Devleti'nin son sultanı olabileceğini ise kimse tahmin edemiyordu ... Şehzade Vahideddin 18 Haziran 1885 tarihinde Ortaköy'de bulunan Feriye Köşkü'nde Sultan II. Abdulhamid tarafından tertiple en sade bir törenle nikahlanmıştı aşkı Marşan Emine Nazikeda'yla ... Marşan Emine Nazikeda, Osmanlı Devleti'nin son Başkadınefendisi olarak tarihe geçeceğinden habersiz taşınmıştı saraya” (Aksoy, 2018, s. 147-148).

‘Kraliçe Keriman’ hikâyesinde aynı olgunun farklı koşullarda seyrini görüyoruz: Türkiye adına güzellik kraliçesi yarışmasına katılan Keriman Halis'in başına gelenlerin olayların hikâyeden ibaret olmadığını gerçeğin ta kendisi olduğunu anlıyoruz. Yarışmada birinci seçilen Keriman'ın yabancı bir gazeteciye verdiği demeçle Çerkes olduğu anlaşılınca resmi otoritelerce nasıl hizaya alındığını görüyoruz: “Çerkesliğini Marmara'ya haykırmış bu Kraliçe nasıl olur da bu demeçten sonra çıkıp diyebilir ben Türk değil Çerkes'im diye!” (Aksoy, 2018, s. 163) ... “Hayatının sonuna kadar “Ece” soy ismiyle bir Türk kızını oynayacak ve siyaseti milliye sebebiyle reddedecekti Çerkesliğini...” (Aksoy, 2018, s. 166). Aslında burada hizaya alınan bir kişi değil tüm bir toplumun, Çerkeslerin ta kendisidir.

Sistematik asimilasyonun dışında günlük hayatın akışında da asimilasyonu görmek mümkündür. Örneğin ‘Ethem’ hikâyesinde Çerkes bir kızın Çerkes olmayan biriyle olan evliliğindeki anlatılar. Bu olgu Gordon'ın bahsettiği asimilasyon türüne bire bir uymaktadır: Marital Asimilasyon; yani evlilik yoluyla gerçekleşen asimilasyon. Düğününde geçen bir anekdotta geleneksel Çerkes düğünü yapan kız tarafının bu tutumuna tepki gösteren damadın annesi, kaynana yüzünden damat şöyle demektedir: “Ne zaman bitecek bu gıy gıy? Söyle

Janserey ne zaman?” (Aksoy, 2018, s. 270). Janserey de kendince asimilasyona direnç göstermektedir ve gelen soruyu şu şekilde yanıtlamaktadır “Üzgünüm Kemal, bu gıy gıylar hiçbir zaman bitmeyecek” (Aksoy, 2018, s. 270). Gordon’un kuramında dikkat çektiği evlilik yoluyla gerçekleşen bir tür asimilasyon olan marital asimilasyonu (Gordon, 1964, s.71) Oflu İmam’da da görüyoruz. Oflu İmam da bekâr geldiği köyde bir Çerkes kızla evlenmektedir. Bu duruma kendi bile şaşırılmaktadır ve şöyle der: “İlk kez bir yabancıya kız veriyorlardı yetmiş sene sonunda” (Aksoy, 2018, s. 187).

Asimilasyonun çok boyutlu olduğu ve çok boyutlu işlediği artık bilinmektedir. Bunu tarif eden anekdotlar da mevcut eserde. Örneğin Oflu İmam, imamlık için geldiği Çerkes köyünde ayırık otu gibi nasıl davrandıklarını anlatmaktadır: “Ailemden sonra iki akrabamız daha göçüp gelmişti yanımıza... Tembelliklerinden sürmeye üşendikleri tüm tarlaları bizimkiler ekip biçmeye başlamıştı, bir üç beş derken köyün arazisinin yarısını biz ekip biçiyorduk... İşte böyle el değiştirdi köydeki birçok ev bahçe... Çerkesler ya göçüp gittiler ya da kayboldular aramızda. Şimdi köyün yarısı bizim Karadenizlilerin oldu” (Aksoy, 2018, s. 186-187).”

Asimilasyonun sağlamasını yapan bir faktör daha göze çarpmaktadır: Kurumsal şiddet. Asimilasyonu meşru ve hak olarak gören Oflu İmam durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Devletimiz sağ olsun, sonunda bu Çerkes köylerinin tam ortasına dikti kale gibi karakolu” (Aksoy, 2018, s. 187). Aynı hikâyede sürecin nasıl işlediğinin tablosunu daha da görünür hale gelmektedir: “Zordu elbet ıslah etmek bu Çerkes milletini; komutan bir yandan, öğretmen bir yandan çekip çevirdik dillerini, adetlerini... Oflu Dursun deyip sen de hafife alma sakın bizi; ne komutan, ne öğretmen hiç biri beceremedi imamların bunlara ettiğini...” (Aksoy, 2018, s. 187).

Sosyokültürel temasların doğal sürecinde yer alan olgular çok değişkenli olabilmektedir. Örneğin iki farklı kültür bir taraftan asimile olurken diğer taraftan asimile de edebilmektedir. Kısaca Çerkesler içinde bulunduğu topluma asimile olurken konjonktüre uygun bir şekilde kendisiyle temas eden birey veya grupları da kendine asimile etmiştir. Aksoy’un eserinde bunun izleri görülmektedir. Örneğin ‘At Hırsız’ında “Anadolu’nun kılıç artığı 1959’da Çerkesleşmiş bir Ermeni aileden bahsedilmektedir” (Aksoy, 2018, s. 56). Yine Wadi Roum’da Boşnak birinin Osmanlı ordusunda görev yapan diğer Çerkeslerle geçirdiği zaman içinde onlara benzemesi bir başka örnektir. Boşnak kendini şöyle tarif eder: “Çerkes olmuştum artık, onlar gibi abartılı konuşmalar yapıp, esip tozuyor da aniden ciddileşiyordum. ‘Haynapel!’ dediğimde ise akan sular duruluyor, hepsi de yine ne ayıp ettik diye dönüp bana bakıyordu” (Aksoy, 2018, s. 94).

‘Tavşandağ’ hikâyesinde geçen Ermeni tehciri sürecindeki olaylarda yalnızca Ermenilere yönelik şiddet olayları anlatılmaz asimilasyon sürecine ilişkin bilgiler de yer alır. Örneğin yetim kalmış Ermeni çocuklarına bakan bir Çerkes kadının “Çerkesce kucağında Ermeni yetimlere... “Wori wori ra...” (Aksoy, 2018, s. 115) diye ninniler söylemesi yetmemiş bu erkek çocuğunu geri dönülmez bir şekilde dönüştürmeye kalktığı anlatılmaktadır: “Ömer’e dönüp, ‘sabah erkenden git sünnetçi Sarkis’i getir tabi hala hayattaysa” (Aksoy, 2018, s. 115).

‘Çerkes Araksi’ hikayesi tamamen bu olgu üzerine kurgulanmış ve “Ermenilerin aslında ne kadar da Çerkeslerin içinde olduğunu gözler önüne sermişti” (Aksoy, 2018, s. 222). Araksi 1910 senesinde Sivas’ın Yıldızeli kasabasına bağlı bir Ermeni köyünde üç çocuklu bir evde dünyaya gelir. Beş yaşına geldiğinde köyü büyük bir kıyıma uğrar fakat bir Çerkes beyi onu evlatlık edinir. Belli bir yaşta İstanbul’da bir kiliseye verilir. Tesadüf karşılaşırlar, Çerkes beyi Araksi’ye yıllarca sakladığı sırrını açıklar; aslında o katliamda Araksi’nin anne ve babasını katleden kişinin Çerkes beyi olduğu anlaşılır. Burada Çerkeslerin 1915 Ermeni meselesinde aktif rol aldıklarına ilişkin spekülasyonlara da bir cevap niteliğinde kapı aralanmaktadır.

Keza ‘Kemikliçmar’ hikâyesindeki Kemal’in annesinin Çerkes değil aslında Rum kökenli olduğu sonradan anlaşılmaktadır. Hastaneye yatan Kemal’in annesi şuursuz bir şekilde konuşunca Rum olduğu anlaşılır: Hemşireler Kemal’i uyarmaktadır: “Rumca konuşan annenizi hastanemizden derhal almanız gerekiyor!” (Aksoy, 2018, s. 241).

Hain Çerkes

Bir toplumun asimilasyon sürecinin hızlandırılmasında çok değişik taktikler uygulanır. Bu taktikler içinde en kısa ve etkili hedef grupta bir aşağılık, korkaklık veya suçluluk duygusu yaratmaktır. Çerkeslerin asimilasyonunda suçluluk duygusu taktiğinin yoğun şekilde uygulandığını görüyoruz. Çerkesler Ethem olayı nedeniyle ihanetle suçlanmışlardır. Buradaki uygulama Ethem Bey’in Çerkes Ethem’e oradan ‘Hain Çerkes Ethem’e oradan da ‘Hain Çerkes’e dönüşen bir prosedürün takip edilmesidir. Oysa Aksoy’un eseri Çerkesler adına adeta “biz hain değiliz” dercesine haykırmaktadır. Öyle ki eserde hain kelimesi 14 defa geçiyor. Örneğin Wadi Roum’da Boşnak şöyle demektedir: “İhanet mi? Belki her sıfat yakışırdı bunlara ama “ihamet” asla...” (Aksoy, 2018, s. 96).

Tam tersine buldukları ülkelere sıkı sıkıya bağlı oldukları ve hizmet etmekten çekinmedikleri anlatılmaktadır. Örneğin “Abu Şapsığ’da “İhsan Çetaw dedesinin Çerkesya’dan Bulgaristan’a, oradan da Suriye’ye uzanan hayatını anlatadursun... Bu puslu

coğrafyanın her köşesinde sanki bir Çerkes Ethem gömülüydü... Rum, Bulgar ya da Ermeni isyancılar hal edip olaylar kanlı şekilde bastırılıyor, çok geçmeden isyanı bastıranlar “hain” ilan edilip, koca bir hesap da üstlerine kalıyordu” (Aksoy, 2018, s. 116) denilmektedir.

“Abu Şapsığ, devletin istikbali için hayatını ortaya koyan, asıp kesen adamdı. Abu Şapsığ, derin siyasetin maşası. Arap milliyetçilerinden, Dürzilerden ve Ermenilerden sonra artık sıra ona gelmişti. Haddini aşmış, oyunun kurallarını bozmuştu, sonunda yere göğe sığdırmadığı paşalar onu bir çırpıda hain ilan etmişti... Hain!” (Aksoy, 2018, s. 127) ... “Chataw İsmail, Abu Şağsığ’a yapılan hareketi, vurulan “hain” damgasını bir türlü kabullenemiyordu” (Aksoy, 2018, s. 136).

Bu olgu tekrar ‘Milönü’ hikâyesinde karşımıza çıkıyor. Çerkes Ethem olayından yaklaşık yetmiş yıl sonra 1980 Çorum’unda yaşanan olaylarda 17 yaşındaki Çerkes Salih’e gösterilen tepkide ‘hain’ yaftasının ne kadar yapışkan olduğunu görüyoruz: “Ona tüfeği verip sırtını sıvazlayanlar, işleri bitince babamı da vurmaya kalktılar şu Kırklar Dağı’nda. Ya... Sadece babam mı, civar Çerkes köylerinden nice adamlar da silahlanıp kalkmıştı memleketi kurtarmaya. Ne oldu bilir misin? ‘Hain’ deyip Kırkdilim uçurumlarına attılar cesetlerini... Velhasıl, senelerce diyet öde öde bitmedi!” (Aksoy, 2018, s. 249).

Görüldüğü üzere bu anekdotlarda asimilasyon sürecinde “suçluluk duygusu yaratma” taktiğinin ne kadar işe yaradığı anlaşılmaktadır.

Herkesin Hizmetinde Çerkesler

‘Hainlik etiketi’nin panzehiri olarak da Çerkeslerin ne kadar hizmetkâr oldukları anlatılmaya çalışılmaktadır “Wadi Rum” hikayesinde: “Çerkes Müfreze Birliği, Hicaz bölgesinin en kalabalık Çerkes askeri gücünü oluşturuyordu” (Aksoy, 2018, s. 90). Yine “Golan Tepeleri” hikâyesinde “Çerkes demek Osmanlı, Osmanlı demek ise Çerkes demektir (Aksoy, 2018, s. 134)... “Suriye’deki Çerkesler ayrılıkçı birçok ayaklanmanın bastırılmasında etkin rol üstlenmişlerdi” (Aksoy, 2018, s. 135). “Saray’da ve Harem’de Türk’ten de Arnavut’tan da çok Çerkes vardı... Devletin istikbali mevzubahis olduğunda Hızır gibi yetişmişlerdi... İngilizler, Amman merkezli kuracakları Ürdün Haşimi Krallığı’nın temellerini atarken bir yandan da Suriye sınırının güvenliğini sağlayacak atlı jandarma birlikleri kurmuşlardı. Özellikle Çerkeslerden seçilmişti bu askerler. İlk olarak Ammanlı Çerkesler, ardından da Tiberia’daki Çerkesler İngiliz manda rejiminden maaş alan sınır muhafızlarına dönüşmüşlerdi” (Aksoy, 2018, s. 137) ... “Çerkes Lejyonu, 1946’da Fransızlar Suriye’den çekilene kadar Şam ve civarında Fransız yönetiminin Araplar üzerinde savrulan keskin kılıcı

gibi işleyecekti” (Aksoy, 2018, s. 138) ... “İki tarafın da üstlerinde çerkeskalar* vardı, tepeden tırnağa aynı giyinmişlerdi. Chataw İsmail adamlara iyice yaklaşınca aralarında tek bir fark olduğunu anlamıştı. Chataw İsmail’in çerkeskasında Fransız bayrağı, onlarınkinden ise İngiliz bayrağı dikiliydi. 1921 Ağustos’unda İngiliz Çerkesler ile Fransız Çerkesler ilk kez bir araya gelmişti” (Aksoy, 2018, s. 139) ve kendi kendilerine sordular: “‘The’ Çerkes miyiz yoksa ‘Le’ Çerkes mi?” (Aksoy, 2018, s. 140) ... “Ne garip şu dünya, acaba bundan sonra hangi devlete hizmet edeceğim?” diye sormuştu Chataw İsmail” (Aksoy, 2018, s. 141).

Her zaman derin devletin içinde yer almış, ama kaybeden de onlar olmuş

“Çerkes Ahmet son görevini layığıyla yerine getirmiş; İstanbul mebusu Krikor Zorab ve Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan’ı öldürmüştü bir kuytuda. Olay Avrupa’da büyük tepkiye sebep olunca o da kendini bir anda zindanda bulmuştu... Ne tesadüf ki, Çerkes Ahmet’i bu mebusları hal etmeye teşvik edenler, onu tek celsede asıp tüm kanlı tarihi de yıkmışlardı üzerine” (Aksoy, 2018, s. 128). Aynı olgu ‘Şelame’ hikâyesinde karşımızı tekrar çıkıyor. İlk delikanlılık yıllarında kan kardeş olup sözde ‘Kanlı Çerkesler’i (Şerakes Fid-Dem) kuran üç Çerkes gençten bir olan Nart’ın Suriye istihbaratında görev aldıktan sonra kan kardeşi Jabağ’ı nasıl harcadığı anlatılmaktadır.

Sürekli sürgün hayatı yaşayan Çerkesler

Çerkeslerin kaderiymiş gibi sürekli bir sürgün hayatlarında bahis olunmaktadır. Bu iddiada bulunmak da haksız sayılmaz: “Dedeni Kafkasya bırakmamış, babanı 93 Harbi almıştı, sen Hicazdan çıksan da Wadi Roum’u aşamamıştın” (Aksoy, 2018, s. 97) ... “Şam’ı Kudüs’e bağlayan Golan Tepeleri Çerkeslerin ikinci sürgün toprağı olmuştu... Kafkasya’da doğmuş, Balkanlar’da büyümüş ve nihayet Ortadoğu’da yaşanan bir nesil” (Aksoy, 2018, s. 134) ... “Babamın mezarı Kafkasya’da, Annemin Varna’da, kardeşlerim ise Plevne’de kaldı... Mezarlarımız bile ayrı topraklarda” (Aksoy, 2018, s. 134).

En son Ortadoğu’daki, özellikle Suriye’deki iç savaştan sonra bir kez daha Çerkesler bir sürgün yaşamaktadır. Kimisi Anadolu’da, kimisi Avrupa’da bir kısmı da anayurtları Çerkesya’dalar. Kimlerin kalıcı ve güvenli bir hayat süreceklelerini zaman gösterecektir.

Nihayet; eserin son hikâyesi okuru tekrar başa döndürmektedir. ‘Ethem’ hikâyesinde marital asimilasyonun nasıl hızlı bir şekilde Çerkesler arasında sürdüğü anlatılmaktadır. Bu durumu biraz da Çerkeslerin kendisine bağlamaktadır yazar. Eser durumu şu şekilde izah eder: “Dernek çevresinden bu yakışıklı Boğaziçiliye vurulmuş nice kız vardı am Ethem onları kardeşi gibi görüp hiçbirine o gözle bakmamıştı! Yetiştığı çevreden ve ailesinden böyle

---

* Çerkesler özgü göğüslerinde fişeklikler bulunan uzun elbise.

görmüştü, ne de olsa “Çerkeslik zor zanaat” demez miydi Sevgi teyzesi” (Aksoy, 2018, s. 257) ... “Aklına hiç evlenmemiş iki dayısı geldi, elli yaşına merdiven dayamış bu Çerkesler, ona kardeş de, buna kardeş de, sonunda bir yuva kuramadan geçirmişlerdi ömürlerini” (Aksoy, 2018, s. 260) ... “İkisi de geleneksel Çerkes ailelerinden geliyorlardı ve bu adetlerle baş edecek güçleri yoktu, onlar da pes etmişlerdi” (Aksoy, 2018, s. 262)

Sonuç

Tarihsel süreç içinde Çerkeslerin başına gelenlerin nasıl kavramlaştırılacağı konusunda spekülasyonlar mevcuttur. Bu spekülasyonlar özellikle ‘göç-sürgün-soykırım’ kavramları üzerinde yürümektedir. Eser Çerkeslerin başlarına gelenleri tarif eden kavramlardan Sürgünü en başa koymaktadır. Anlatılar daha sonra sırasıyla göçü ve soykırımı dile getirmektedir.

Eser, dolayısıyla 1864 sürecinde sürgün edilmiş Kafkasyalıların hafızalarında Çerkesler kimdir ya da kime Çerkes denir sorusunun cevabını daha ziyade Adigelere daha sonra da Abaza-Abhazlara yakıştırmaktadır. Burada ‘Çerkes’ kimliği bir üst kimlik olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Çerkes kimliği ile Çerkes karakteri birlikte düşünülmemekte ve tarifi yapılan karakter sürekli olumlanmaktadır. Öyle ki ‘At Hırsız’ karakteri de bu olumluluktan payını almaktadır.

Çerkeslerin işleyen sosyal yapı düzenine ilişkin vurgular oldukça belirgin olup Çerkeslerdeki kölelik kurumu eleştirilmekte fakat aynı kurumun yer aldığı habze ise olumlanmaktadır. Çerkeslerin sosyal düzenini sağlayan Habze, geldikleri toplumun düzeniyle çakıştığı ve asimilasyonun da buradan başladığı anlatılmaya çalışılmaktadır.

‘Çerkes Hikâyeleri’ sosyokültürel temaslar kuramına uygun bir eser olup kuramların geliştirdiği kavramların birçoğuna birebir uymaktadır. Bunlar içinde ise asimilasyon en çok öne çıkanıdır. Eserde de en çok işlenen olgu budur. Eserin verilerine göre egemen sosyal düzen ve temsilcileri Çerkesleri ‘kasıtlı bir asimilasyon’a tabi tutmuştur. Özellikle, eğitim, din ve güvenlik kurumları eliyle gerçekleştirilen asimilasyon çok acı hikâyelerin oluşmasına neden olmuştur. Kasıtlı asimilasyona az da olsa ‘gönüllü asimilasyon’ eşlik etmiştir. Kasıtlı asimilasyon sürecinde ‘Çerkes Ethem’ şahsiyetinde üretilen ‘hain’ etiketini Çerkesler asla kabul etmemiştir. Üstelik bu etikete karşı tam tersi bulunduğu ülkelerde özellikle askeri alanlarda canı gönülden hizmetlerde bulunarak cevap verilmektedir. Asimilasyon süreçleri günümüzde devam etse de Çerkesler çokkültürlü bir toplumun bir üyeleri olarak varlıklarını sürdürecekler. En azından dijital dünya buna olanak vermektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Elbruz. (2018). Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aslan, C. (2006). Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü. Uluslar Arası Suçlar ve Tarih Dergisi, Cilt(1), 103-154.
- Avagyan, A. (2004). Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler. Ludmilla Denisenko (ter.)-Yasemin Gedik (haz.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Aydemir, İ. (1988). Göç: Kuzey Kafkaslıların Göç Tarihi. Ankara: Gelişim Matbaacılık.
- Berkok, İ. (1958). Tarihte Kafkasya. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Berzeg, N. (1996). Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri. Ankara: Takav Matbaacılık.
- Bilgin, N. (1995). Kolektif Kimlik. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bogardus, E.S. (1993). "A Social Distance Scale". Sociology and Social Research, (17), 265-271.
- Bridges, T. (1997) Multiculturalism as a Postmodernist Project. <http://jefferson.village.virginia.edu/pmc/pmc-alk/essays/bridges.essay1>. (Erişim tarihi: 10.09.2003)
- Bremton B. & H. L. Tischler. (1978). Race and Ethnic Relations, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Colarusso, J. (1991). Circassian Repatriation: When Culture is Stronger than Politics. The World & I, Issue. Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation. 656-669.
- Crispino, J. A. (1980). The Assimilation of Ethnic Groups:The Italian Case. New York: Center for Migration Studies.
- Erkan, S. (2005). Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği. Nart Dergisi, Sayı (43), 9.
- Goldberg, D. T. (1994). Introduction: Multicultural Conditions. Multiculturalism: A Critical Reader. [iç.], David Theo Goldberg (ed.), Oxford: Basil Blackwell, 1-45.
- Gordon, M. (1964). Assimilation in American Life. Oxford University Press.
- Greeley, A. M. (1971). Why Can't They be Like Us?: America's White Ethnic Groups. Toronto: Clarke, Irwin & Company.
- Gutierrez, R. A. (1994). Ethnic Studies: Its Evolution in American Colleges and Universities. Multiculturalism: A Critical Reader. (içinde), David Theo Goldberg (ed.), Oxford: Basil Blackwell, 157-168.
- Güneş, M. (1969). Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- Inglehart, R. (2000). *Globalization And Postmodern Values*. Washington Quarterly, [iç.], Winter 2000, Vol. (23), 1, 215-228.
- Joppke, C. (1996). *Multiculturalism and Immigration; A Comparison of the United States, Germany, and Great Britain*. Theory and Society. [iç.], Vol. 25 No:4, 449-500.
- McCarthy, J. (1998). Ölüm ve Sürgün. Bige Umar (ter.). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Kaya, A. (2005). Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Sosyal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar. Erhan Doğan ve Semra Mazlum (der.) Türkiye'de Dışpolitika Yapım Sürecinde Sivil Toplum Kurumlarının Etkileri. İstanbul: Bağlam yayınları.
- Kasumov, A. ve Kasumov, H. (1995). Çerkes Soykırımı,. Orhan Uravelli (ter.). Ankara: Kaf-Der Yayınları.
- Lowi, T., Ginsberg, B., and Jackson, S. (1994). Analyzing American Government: American Government, Freedom and Power. 3. Baskı. New York: Norton.
- Luxembourg, N. (1998). Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil. Sedat Özden (ter.). İstanbul: Kayıhan Yayınevi.

- McLaren, P. (1994). White Terror and Oppositional Agency: Towards a Critical Multiculturalism. *Multiculturalism: A Critical Reader*. (içinde). David Theo Goldberg (ed.), Oxford: Basil Blackwell, 45-74.
- Park, R. and Burgess, E. (1969). *Introduction to The Science of Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Papşu, M. (2013). Kafkasya: Çerkes Sürgünü. *Atlas* (Eylül Sayı: 246), 12-25
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Papşu, Murat (der.). (2004). *Vatanından Uzaklara*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Price, C. (1969). *The Study of Assimilation*. Migration. [iç.], J.A. Jackson (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 181-237.
- Scott, M. D. (1998). *Postmodern Daze*. *Nation*, 12/14/98, Vol. 267 Issue: 20, 26-29.
- Seydi, A. R. (2014). Türkiye'nin Suriyeli Sığınmacıların Eğitim Sorununun Çözümüne Yönelik İzlediği Politikalar. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Nisan* (31), 267-305.
- Taft, R. (1966). *From Stranger to Citizen*. London: Tavistock Publications.
- Tavkul, U. (1998). İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri. *Kırım Dergisi*, (25), 43.
- Tavkul, U. (1993). *Kafkas Dağlarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Yalçın, C. (2002). Çokkültürcülük Bağlamında Türkiye'den Batı Avrupa Ülkelerine Göç . C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs (26) 1, 45-60.
- <http://www.cerkes.net/kulturumuz/cerkes-insaninin-karakteri-t19532.html> (Erişim tarihi: 23.10.2018)
- <http://cerkesrastirmalari.org/cerkesler> (Erişim tarihi: 23.10.2018)
- <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2018/03/15/elbruz-aksoy-tavuk-ve-peynir-cerkes-oldu-ama-biz-olamadik/> (Erişim tarihi: 23.10.2018)

HIV İLE YAŞAYANLARIN TOPLUMDA GÖRÜNÜR OLMA DURUMLARI: NEDEN VE SONUÇLARIYLA NİTEL BİR MODEL

THE VISIBILITY OF PEOPLE LIVING WITH HIV: A QUALITATIVE MODEL WITH REASONS AND CONSEQUENCES

Emre BAŞCI¹

ÖZET

HIV pozitif (HIV+) bireylerin sayısı dünyada ve Türkiye’de günbegün artış göstermektedir. AIDS’e neden olan HIV virüsünü taşıyanların sosyal ve çalışma hayatlarına ilişkin duygu, düşünce ve deneyimleri ve HIV+ kişiler hakkında toplumda var olan genel algının özellikleri sağlık sosyolojisi açısından önem arz etmektedir. Türkiye’de HIV/AIDS hastaları hakkında tıp temelli birçok çalışma mevcutken bu konuya ilişkin yapılan sosyolojik çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu alana ışık tutulması yoluyla HIV+ bireylerin toplumdaki görünürlüğünün neden ve sonuçlarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Yürütülen saha araştırmasında HIV+ hastalar, bu bireylerin aile yakınları/tanıdıkları ve HIV+ hastalara hizmet veren sağlık çalışanları mercek altına alınmıştır. HIV+ bireylerin sağlık durumlarına ilişkin toplumdaki görünürlükleri temellendirilmiş kuram metodolojisi yardımıyla bütüncül ve çok yönlü bir biçimde okuyucuya sunulmaktadır. Yüz yüze gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler 27’si HIV+ hasta olmak üzere toplam 45 katılımcı ile yürütülmüştür. Analizler; açık, eksensel ve seçici kodlama ve NVivo yazılımından faydalanılarak başarılmıştır. Saha araştırması sonucunda ortaya çıkan başlıca bulgu, Türkiye’deki HIV/AIDS’e karşı var olan yaygın stigma nedeniyle HIV+ bireylerin hastalıklarını saklama tutumu göstermeleridir. Sağlık durumu genellikle bireysel ve/veya kolektif yarar getirmesi beklentisiyle gönüllü veya gönülsüz bir şekilde diğerleriyle paylaşılmaktadır. Araştırma bulgularının HIV+ bireylerin hayat kalitelerini destekleyecek bir yol haritası çizilmesine katkı sağlaması umut edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: AIDS, HIV, Sağlık sosyolojisi

ABSTRACT

The numbers of HIV positive (HIV+) individuals are currently increasing worldwide and in Turkey. The feelings, thoughts and experiences related to social and working lives of individuals carrying the HIV virus, which is causing the AIDS, and the characteristics of the general perception about HIV+ people in society are important in terms of health sociology. Whereas there are numerous medical studies related to HIV/AIDS in Turkey, the number of sociological studies on HIV+ patients seems to be quite limited. By shedding light upon this topic, it is aimed to understand HIV+ individuals in terms of their visibility in society with reasons and consequences. In the field research, HIV+ patients, their family members/acquaintances, and healthcare personnel providing service to HIV+ individuals are examined. In the study conducted with the methodology of the grounded theory, the visibility of HIV+ individuals in society related to their health status is presented to the reader in a holistic and versatile manner. Face to face in-depth interviews have been carried out with 45 participants, 27 of whom are HIV+ patients. Analysis has been performed through open, axial and selective coding and NVivo software. The primary finding of the study is that HIV+ individuals show the attitude of keeping their health status to themselves due to the prevalent stigma towards HIV/AIDS in Turkey. The health status is mostly shared with others voluntarily or involuntarily to benefit from the disclosure individually and/or collectively. It is hoped that the research findings will contribute to a roadmap to support the quality of life of HIV+ individuals.

Keywords: AIDS, Health sociology, HIV

¹ Dr. Dr. (Sosyoloji ve Pazarlama), E-posta: emrebasci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1062-4402

GİRİŞ

Bireylerin inanç, değer ve pratiklerinin içinde buldukları sosyokültürel bağlamdan yoğun şekilde etkilendiği bilinmektedir. Bu sosyal etki bireyde olumlu duygular uyandırabildiği gibi, kimi alanlarda bireyi olumsuz bir biçimde yönlendirebilmektedir. Özellikle hastalık olgusunun çağrıştırdığı ölüm korkusu, toplumların sağlığa ilişkin yanlış bilgi, inanç ve önyargılar barındırmasına neden olmaktadır. Cüzzam, veba, verem, psikiyatrik bozukluklar ve epilepsi dünya toplumlarında geçmişte korkuyla yaklaşılan hastalıklar olarak ün salmıştır (Van Brakel, 2006, s. 307). Hastalar da taşıdıkları hastalıkların kimliğine büründürülerek kötücül bireyler olarak düşünülmüş (Sontag, 2015, s. 54), özellikle cinsel ilişki yoluyla bulaşan hastalıkları taşıyanlar kültürel normlardan kaynaklanacak şekilde ötekileştirilmiştir. Bu ötekileştirme makro boyutta ‘murdar hastalık bizden değil’ bakış açısına kadar evrilmiştir. Örneğin; frengi, İngilizler için ‘Fransız frengisi’, Fransızlar’ın gözünde ‘Cermen hastalığı’, Japonlar açısından ise ‘Çin hastalığı’dır. Benzer bir biçimde Türkiye’de AIDS’in Rus kadın seks işçilerinden bulaşan yabancı kökenli bir hastalık olduğu kanısı hüküm sürmektedir. Zamanla frengi ve hepatit C gibi çok sayıda zührevi ve ölümcül hastalığın tedavilerinin bulunması, bu hastalıklara karşı hissedilen olumsuz duyguların hafiflemesine neden olurken, AIDS’in kesin bir tedavisinin henüz bulunamamış olması (dolayısıyla ölüm korkusunun toplumlarda hâlen aktif olması) ve bu hastalığın bireyin yanlış tercihlerinden kaynaklandığının düşünülmesi (çok eşlilik, korunmasız cinsel ilişkiye girmek, seks işçisi olmak veya seks işçisiyle birliktelik yaşamak, eşcinsel olmak, uyuşturucu kullanmak vb.) HIV/AIDS² hastalarının güçlü bir stigmaya³ maruz kalmasına neden olabilmektedir (Mak vd., 2006, s. 1912; Oran ve Şenuzun, 2008, s. 3; Visser, Makin ve Lehobye, 2006, s. 42). Bu stigma, AIDS hakkında medyada yer alan olumsuz haberler yoluyla daha yerleşik hâle gelebilmektedir (Bolles, 2014). AIDS’e sebebiyet veren davranışlar toplumsal bağlamda çeşitli ölçütlerle yargılanmakta, bu hastalığa suçluların ve sapkınların hastalığı olarak bakılmaktadır.

---

² HIV, Human Immunodeficiency Virus: İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü; AIDS, Acquired Immunodeficiency Syndrome: Edinilmiş Bağışıklık Yetersizliği Sendromu anlamına gelmektedir. HIV virüsü savunma hücrelerini yok ederek bağışıklık sistemini zayıflatırken, AIDS bağışıklığı zayıflamış bireyin ölümcül hastalıklarla karşılaşma durumudur (Avert, 2018). Günümüzde antiretroviral ilaçlar sayesinde HIV virüsü baskılanıp dedekte edilemez seviyelere düşmekte ve hastalar negatif duruma geçebilmektedir. HIV virüsü taşıyan her birey alanyazında ‘HIV pozitif (HIV+)’ olarak isimlendirilmektedir.

³ Stigma, “toplumda bir konu hakkında var olan genel kanının birey üzerinde yarattığı güçlü onaylanmama duygusu” (Cambridge Dictionary, 2018) olarak tanımlanmaktadır. Goffman (1963, s. 3) ise bu terimi “sosyal etkileşimde bireyi itibarsızlaştıran bir özellik” olarak ifade etmiştir. Stigma kelimesi etimolojik olarak Yunanca’dır ve işaretleme anlamı taşımaktadır.

Link ve Phelan'a (2006, s. 528) göre hastalığa karşı oluşan stigma üç mekanizma üzerinden işlemektedir. Kişiden kişiye doğru yöneltilen (person-to-person) stigmada hastalık taşıyan kişi hastalık taşımayan birey veya gruplar tarafından suçlanmakta, ayrımcılığa uğramakta ve dışlanmaktadır. Yapısal (structural) stigmada, kurumsal düzenlemeler yoluyla hastaya karşı doğrudan veya dolaylı bir şekilde baskı ve ötekileştirme uygulanmaktadır. Bireysel (self-stigmatization) stigma ise hastanın kendisini suçlamasına ve toplumun kendisine attığı etiketleri içselleştirmesine karşılık gelmektedir. Hastalık stigmatası, hissedilen (felt) ve/veya sahnelenen (enacted) biçimlerde de karşımıza çıkabilmektedir (Insideout Research, 2003, s. 5). Hissedilen stigma bağlamında; HIV/AIDS'e karşı toplumda baskın olan olumsuz tutum, risk altındaki bireylerde ve hastalarda utanç, endişe, korku ve güvensizlik gibi olumsuz duyguların açığa çıkmasıyla sonuçlanmakta, bunun sonucunda bireyler teşhis ve tedaviden uzak durabilmekte ve kimi zaman psikolojik rahatsızlıklarla boğuşabilmektedir (Lieber vd., 2006, s. 463; Phillips, 2002). Bunun sonucunda birey, kendini içinde yaşadığı toplumdan soyutlamakta ve 'sosyal ölümü' deneyimlemektedir. Sahnelenen stigma ise; HIV+ bireyin ve/veya sosyal çevresinin sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetlerinden yararlanamaması, iş/ticaret fırsatları açısından kısıtlanması, barınma ihtiyacının karşılanmaması, yabancı ülkelere seyahat edememesi, hatta yaşam hakkının elinden alınması olarak karşımıza çıkabilmektedir (Crandall ve Coleman, 1992, s. 163; Herek, 1999, s. 165-169; Jillings ve Alexis, 1991, s. 62; Gu, 2002; Ruwitch, 2002). Özellikle işe alımlarda HIV testinin zorunlu tutulması, HIV taşıyanların iş ortamında ayrımcılığa maruz kalması veya işle ilişkilerinin kesilmesi gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde sık karşılaşılan insan hakları ihlalleridir. HIV/AIDS'e ilişkin bilgi eksikliği ve önyargılar beklentilerin aksine sağlık camiasında da görünür olmaktadır. HIV+ bireyler ile haşır neşir olan sağlık personelinin yeterli teknik bilgiye sahip olup olmadığı ve HIV/AIDS hastalarının sağlık hizmeti sırasında deneyimlediği stigma ve ayrımcılık alanyazında yoğun bir biçimde tartışılmaktadır (Holzemer ve Uys, 2004, s. 167; Hossini vd., 2000, s. 315).

HIV/AIDS'e karşı toplumlarda hissedilen stigma yurt dışında yaklaşık 40 yıldır üzerine yoğun bir şekilde çalışılan bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Crawford'un (1996, s. 398) yirmi bir çalışma üzerinde yaptığı meta analize göre AIDS'e karşı hissedilen stigma diğer ölümcül hastalıklardan daha yoğundur. Malcolm vd. (1998, s. 347), HIV/AIDS'e ilişkin toplumda kullanılan metaforların ölüm, ahlaksızlık, ceza, suç, savaş, korku ve sosyal utanç olduğunu ortaya koymaktadır. Çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalar, HIV/AIDS'e karşı tutumun ülkeden ülkeye, gruplar arasında veya belirli gruplara karşı farklılaşabileceğini göstermektedir. A.B.D. ve Batı Avrupa gibi bireyselci ve eğitim

seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda yaşanan stigmanın sosyal ilişkilerin daha yoğun ve baskıcı olduğu geleneksel kültürlere göre daha hafif seyretmesi beklenmelidir (Parker ve Aggleton, 2003, s. 16-17). Ayrıca HIV/AIDS vakalarıyla daha yoğun karşılaşılan yerlerde bu hastalığa karşı olan önyargının daha zayıf olduğu bulgulanmıştır; Güney Afrika'da HIV/AIDS'e daha fazla maruz kalan siyah ırkın HIV taşımayan üyelerinin, Güney Afrikalı beyazlara nazaran daha az önyargılı olduğu tespit edilmiştir (Visser, Makin ve Lehobye, 2006, s. 42). Kadınların ailedeki birleştirici rolleri nedeniyle HIV/AIDS'e karşı erkeklerle karşılaştırıldıklarında ılımlı yaklaşımları görülmektedir (Abdool Karim, 1998, s. 15-17). Türkiye'de yapılan bir araştırmaya göre ise evli ve tek eşli kadınların HIV ile enfekte olma durumuna çok eşli ve bekâr kadınlarınkine nazaran olumlu şekilde yaklaşmaktadır (Aşar Brown, 2007, s. 84).

HIV/AIDS hastalarının algı, tutum ve davranışları kültürel etmenlere ve sosyodemografik özelliklere bağlı olarak da çeşitlilik gösterebilmektedir. Sowell vd.'nin (1997, s. 308-310) A.B.D.'de yaptıkları araştırmaya göre genç HIV hastaları yıllanmış bireylere göre stigmatı daha fazla hissetmekte, Afrika kökenli Amerikalılar da Avrupa kökenlilere göre aile üyeleri tarafından dışlanmaktan daha yoğun şekilde korku duymaktadırlar. Fife ve Wright (2000, s. 58), A.B.D.'de yaptıkları araştırmada HIV+ olan yıllanmış bireylerin hastalıklarına ilişkin kendilerini genç HIV+ hastalara nazaran daha fazla suçladıklarını bulgulamışlardır.

HIV/AIDS'e karşı oluşturulan Birleşmiş Milletler HIV/AIDS Ortak Programı'nın (Joint United Nations Program on HIV/AIDS [UNAIDS]) güncel istatistiklerine bakıldığında 2017 yılı sonu itibarıyla dünyada HIV virüsünü taşıyan kişilerin sayısının 36,9 milyon olduğu tahmin edilmektedir; bu sayının %25'lik oranının ise henüz HIV virüsünü taşıdığını bilmeyen kişiler olduğu düşünülmektedir (UNAIDS, 2018). Ayrıca, 2017 yılında HIV'e yakalanmış kişi sayısının 1,8 milyon, AIDS'ten kaynaklı ölen kişi sayısının ise 940 bin olduğu rapor edilmiştir. Küresel bağlamda HIV virüsünü taşıyanların %59'u tedavi olmaktadır; tedavi olanların %81'inin hastalıkları antiretroviral ilaçlar sayesinde kontrol altına alınabilmiştir ve bu ilaçlar sayesinde HIV vakalarındaki artış hızında son yıllarda dünya çapında bir düşüş gözlemlenmektedir. Bölgesel olarak, HIV+ hastaların ve AIDS'ten ölenlerin büyük çoğunluğu Doğu ve Güney Afrika bölgelerinde tespit edilmiştir [19,6 milyon HIV taşıyıcısı ve 380 bin AIDS kaynaklı ölüm]. HIV/AIDS vakaları açısından ikinci sırada Batı ve Orta Afrika, üçüncü sırada ise Asya ve Pasifik bölgesi yer almaktadır. Özellikle Doğu Avrupa, Kuzey Afrika, Orta

Doğu ve Orta Asya bölgelerinde yeni HIV vakalarında⁴ artış görülmektedir (Gökengin vd., 2016, s. 156). Dünyada ilk HIV/AIDS vakası 1981 yılında A.B.D.’de, Türkiye’de ise 1985 yılında tespit edilmiştir ve 31 Aralık 2016 tarihi itibarıyla Türkiye’deki kayıtlı vakanın 1.537’si AIDS olmak üzere 14.695 olduğu bilinmektedir; yeni HIV hastalarının sayısı 2012 ve 2016 arasında 2,5 kat artış göstermiştir ve teşhis konulmayan bireyler göz önüne alındığında bu artışın çok daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir; bu grup içinde erkeklerin kadınlara oranı yaklaşık 4’e 1’dir (Gökengin, 2018, s. 4-5).

Türkiye’de HIV enfeksiyonunun nedenleri arasında korunmasız cinsel ilişki ilk sırada gelirken, korunmasız cinsel ilişkinin farklı gruplar arasında ne sıklıkla yaşandığı çeşitli araştırmalara bakıldığında tutarsızlık göstermektedir. Türkiye’nin de içinde bulunduğu Orta Avrupa bölgesinde yapılan kimi araştırmalar, HIV’in bulaşması açısından erkekler arasındaki eşcinsel ilişkinin ilk sırada olduğunu göstermektedir (Gökengin vd., 2016, s. 157). Nitekim, A.B.D.’de yeni HIV tanılarının yaklaşık %70’i eşcinsel ilişki yaşayan erkeklerdir⁵ (CDC, 2018). Ayrıca uzmanlar, kadından erkeğe ve erkekten kadına vajinal seks bulaş riskinin erkekten erkeğe bulaş riskine oranla çok daha düşük olasılığa sahip olduğunu belirtmektedir. Türkiye’de yapılan araştırmalarda rapor edilen HIV vakalarında, korunmasız heteroseksüel ilişkinin yüksek oranla ilk sırada yer almasının başlıca nedeninin geleneksel/muhafazakâr kültürel kodlardan kaynaklanacak şekilde eşcinsel yönelimin veya eşcinsel seks deneyiminin gizlenmesi olduğu düşünülmektedir. Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi (ECDC, 2016) raporuna göre Avrupa Birliğinde yaş grupları açısından yeni HIV tanıları en yoğun 25-29 yaş aralığında ortaya çıkmaktadır. Sayısal yoğunluk açısından daha sonra 30-39, 20-24 ve 40-49 yaş grupları sıralanmaktadır.

Türkiye’deki HIV/AIDS hastaları da kendilerine karşı uygulanan olumsuz muameleden muaf değildir. HIV/AIDS alanında faaliyet gösteren başlıca sivil toplum kuruluşu olan Pozitif Yaşam Derneğinin (2018) yayınladığı hak ihlalleri raporuna göre Türkiye’de ‘Özel hayatın ve tıbbi verilerin gizliliği hakkının ihlali’, ‘Tedavi/Sağlık hakkının engellenmesi’, ‘Ayrımcılık yasağının ihlali’ ve ‘Çalışma hakkının engellenmesi’ gibi problemler HIV+ bireyler tarafından sıklıkla deneyimlenmektedir. 2017 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan bir kamu hastanesindeki sağlık personelinin hamile bir HIV+

⁴ Her ülke ve bölgede HIV taşıyıcılarının sosyodemografik özellikleri farklılık göstermektedir. Örneğin, 2016 yılı itibarıyla Doğu ve Güney Afrika’da HIV ile enfekte olan erişkinlerin %54’ü kadındır (UNAIDS, 2017).

⁵ Bu araştırmada ortaya çıkan oranın aslında daha yüksek olması beklenmelidir; muhafazakâr ve/veya karşı cinsle evli HIV+ erkeklerin araştırmacılara bulaş yolu hakkında doğru bilgi vermeme olasılığı göz önüne alınmalıdır.

kadının doğumuna girmek istememesi (Habertürk Gazetesi, 01/01/2018), HIV/AIDS hakkındaki eğitimsizlik ve önyargıyı gözler önüne seren trajik bir örnektir. Nitekim, Türkiye’de yapılan araştırmalar bu hastalığın özelliklerinin ve bulaşma yollarının Türkiye toplumunda yeterince bilinmediğini, eğitim seviyesi düştükçe hastalığın özelliklerine daha az vâkıf olunduğunu ve nüfusun büyük bir kısmının HIV/AIDS’li bireylerle aynı ortamda dahi bulunmak istemediğini ortaya koymaktadır (Kır vd., 2004, s. 101; Oğuzkaya Artan ve Güleser, 2006, s. 125; Öztürk ve Kolutek, 2003, s. 61). Kimi HIV+ bireylerin toplumsal baskıyı yoğun bir şekilde hissetmesi, bu bireylerin hastalıklarını inkâr ederek gizlilik içinde yaşamalarına neden olmakta, hatta cinsel ilişki sırasında korunmayarak diğerlerinin hayatlarını bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde riske atmalarıyla sonuçlanabilmektedir (Coughlan, Mindel ve Estcourt, 2001, s. 668). Dolayısıyla, sosyal ayrımcılığa maruz kalan HIV/AIDS hastalarının teşhis ve tedaviden uzak durmasıyla veya deneyimlenen stigmadan kaynaklanacak şekilde öc alma davranışının ortaya çıkışıyla bu hastalığın toplumun diğer üyelerine yayılma riski artmaktadır.

HIV/AIDS’in antiretroviral ilaçlar ile baskı altına alınabilmesine rağmen toplumların psikolojik ve fiziksel sağlığını risk altına sokması ve HIV/AIDS’li bireylerin yoğun bir stigmaya maruz kalması bu konuda yapılan bilimsel çalışmaların önemini öne çıkarmaktadır. Bu çalışmada, Kendall ve Reader’ın (1972) sınıflandırmasını yaptığı sağlık sosyolojisi⁶ alanlarından biri olan ‘sağlık ve hastalığa ilişkin tutum ve davranışlardaki değişimler’ başlığı altında ‘HIV+ bireylerin toplumsal hayatta hastalıklarına ilişkin tutum ve davranışları’ konusu mercek altına alınmaktadır. Alanyazında var olan saha araştırmaları HIV+ bireylerin sahip oldukları hastalığı önce toplumsal algı üzerinden değerlendirmeye tuttuklarını ve daha sonra kendi süzgeçlerinden geçirdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla; HIV/AIDS’e ilişkin sosyal çemberin (aile üyeleri, arkadaşlar, tanıdıklar vb.) ve yakın ilişki içinde olunan sağlık personelinin tutum/davranışlarının anlaşılması bütüncül analizlerin gerçekleştirilebilmesi ve çok yönlü bir modelin ortaya çıkarılabilmesi için elzem görünmektedir. Bu alanda söz konusu araştırmaya katkıda bulunan tüm katılımcıların bilgi, deneyim ve bireysel/kolektif algıları çalışmada ayrıntılı ve çok yönlü bir biçimde irdelenmektedir.

Alanyazında HIV/AIDS’e ilişkin yürütülen araştırmalara göz gezdirildiğinde, bunların ağırlıklı olarak tıp disiplini tarafından gerçekleştirilen teknik çalışmalar olduğu görülmektedir. Sağlık Bakanlığı gibi kamu kuruluşlarının bu konuda yaptığı birincil araştırmalar ise temel

---

⁶ Sağlık sosyolojisi A.B.D.’de İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sosyologlar Talcott Parsons ve Robert K. Merton öncülüğünde gelişmeye başlamış, Batı Avrupa’da bu gelişim daha sınırlı kalmış, Türkiye’de bu alandaki öncü çalışmalar ise 1960’lı yılların başlarında gerçekleştirilmiştir (Güven, 2014, s. 132; 135).

istatistiki veri çalışmalarından öteye gidememektedir. Sosyal bilimcilerin HIV/AIDS konusunda yazdığı makaleler incelendiğinde bunların sayıca az olduğu ve çoğunun derleme (ikincil araştırma) niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Alanyazında Türkiye’de yaşayan HIV+ bireylerin algı, tutum veya davranışlarını ortaya döken saha araştırmaları sadece birkaç adettir. Bu çalışmalar, HIV+ bireyler üzerine uzmanlaşmış sayılı sosyal bilimci ve Pozitif Yaşam Derneği gibi sivil toplum kuruluşları tarafından başarılmıştır. Bu alanda çok kısıtlı çalışılmış olmasının temel nedeninin, öncelikle HIV+ bireylerin geçmişte görece küçük bir grubu oluşturması ve bu bireylere ulaşmanın zorluğu olduğu iddia edilebilir. Ayrıca, kimliklerinin deşifre olacağı korkusuyla birçok HIV+ bireyin çalışmaya katılmadığı düşünülmektedir. Bu nedenler yanında bu bireylere ulaşmanın zorluğu (bürokratik izinlerin alınmasının meşakatli ve uzun bir süreç olduğu) ortadadır. Bu çalışma yoluyla karanlıkta kalmış olan bu alanın eldeki imkânlar doğrultusunda aydınlatılması hedeflenmektedir. Bu çalışmanın alanyazında var olan birçok çalışmadan farklı olarak başlıca faydası, HIV virüsünün yayılmasının nasıl engelleneceği değil, HIV virüsüne sahip bireylerin toplumsal hayattaki görünürlüklerinin neden ve sonuçları hakkında alanyazına katkı sağlamaktır. Böylelikle, dolaylı da olsa, bu bireylerin ve benzer rahatsızlıklara sahip hastaların yaşadığı problemler masaya yatırılarak uygun çözüm önerilerinin geliştirilmesi için kapı aralanmış olacaktır.

METODOLOJİ

‘HIV+ bireylerin hastalıkları ile toplumda görünür olma(ma)larının nedenleri ve sonuçları nelerdir?’ sorusu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Bu sorunun cevap bulması, HIV+ bireylerin hastalıklarını sosyal bağlamda ne şekilde algılayıp deneyimlediklerini ortaya koymak ve bu bireylerin yaşadığı sıkıntıları anlamak açısından önemlidir. HIV+ bireylerin algı ve deneyimleri Batı dünyasında yoğun bir şekilde araştırılan bir konuyken, bu konu Türkiye’de HIV+ bireylerin deşifre olması korkusu nedeniyle oldukça az araştırılmış durumdadır. Araştırılan grubun küçük ve özellikli bir grup olması ve araştırmada betimsel olguların ortaya dökülmesinin amaçlanması sebebiyle öncelikle temellendirilmiş kuram metodolojisinin sistematik deseninden yararlanılmıştır. Araştırmanın ortalarına doğru *hastalığı saklama veya paylaşma kategorisi* ilginç bir fenomen olarak ortaya çıkmış ve bu kategori çekirdek kategori (core category) olarak seçilmiştir. Araştırmanın ilk evrelerinde açık kodlama, çekirdek kategorinin seçimi sonrasında eksensel kodlama ve seçici kodlama başarılmıştır. Bu kodlamaların örnekleri Şekil 1.’de sunulmaktadır.

<p><i>Demografik özellikler kategorisi</i> Kodlar: Yaş, Cinsiyet, Meslek, Medeni durum vd.</p> <p><i>Hastalık özellikleri kategorisi</i> Kodlar: Teşhis zamanı, Güncel sağlık problemleri, Geçmişte yaşanan sağlık problemleri, Kullanılan ilaçlar vd.</p> <p><i>Saklanma kategorisi</i> - <i>Saklanma nedenleri alt kategorisi</i> Kodlar: Mahrumiyet, Sevilenleri üzme, Toplumsal baskı vd. - <i>Saklanma sonuçları alt kategorisi</i> Kodlar: Hayatın normal akışında devam etmesi</p> <p style="text-align: center;">Açık kodlama</p>	<p>Çekirdek kategori: Hastalığı saklama/paylaşma - <i>Toplumda görünürlük çeşitleri alt kategorisi</i> - <i>Gönüllü paylaşma alt kategorisi</i> - <i>Gönülsüz paylaşma alt kategorisi</i> - <i>Açığa çıkma alt kategorisi</i> - <i>Saklanma alt kategorisi</i></p> <p><i>Çevresel faktörler kategorisi</i> Kodlar: Yakınların karakterleri, Sosyal çevrenin eğitim durumu vd.</p> <p><i>Kişisel özellikler kategorisi</i> - <i>Demografik özellikler alt kategorisi</i> Kodlar: Cinsiyet, Medeni durum, Meslek vd.</p> <p style="text-align: center;">Eksensel kodlama</p>
--	--

<p>Çekirdek kategori: Hastalığı saklama/paylaşma - <i>Toplumda görünürlük çeşitleri alt kategorisi</i> - <i>Gönüllü paylaşma alt kategorisi</i> Kodlar: Yalnızlık hissi, Sevenlerin hakkı, Sağlığı koruma, Sosyal sorumluluk - <i>Gönülsüz paylaşma alt kategorisi</i> Kodlar: Aynı ortamı paylaşma, Sağlık hizmeti alma zorunluluğu vd. - <i>Açığa çıkma alt kategorisi</i> Kodlar: İzinsiz paylaşma, Zorunlu testler yaptırma vd. - <i>Saklanma alt kategorisi</i> Kodlar: Mahrumiyet, Sevilenleri üzme, Toplumsal baskı vd.</p> <p><i>Görünürlük sonuçları kategorisi</i> - <i>Nötr sonuçlar alt kategorisi</i> - <i>Olumlu sonuçlar alt kategorisi</i> - <i>Olumsuz sonuçlar alt kategorisi</i></p> <p style="text-align: center;">Seçici kodlama</p>

Şekil 1. Açık, eksensel ve seçici kodlama örnekleri

Bu metodolojide alanyazının araştırma öncesinde çok detaylı bir şekilde gözden geçirilmesi, seçilen metodolojiye tezat bir durum sergilemektedir (Charmaz, 2006, s. 6). Temellendirilmiş kuram metodolojisi araştırmacının objektif davranabilmesi için ayrıntılı alanyazın araştırmasının analizlerinin tamamlanması sonrası yapılmasını gerektirmektedir fakat seçilen metodolojinin konuya uygunluğunun doğrulanması ve genel tanım ve kavramların öğrenilebilmesi için ön alanyazın araştırmasının yapılmasının gerekliliği de uzmanlar tarafından dile getirilmektedir (Goulding, 2002, s. 115). Ön araştırma araştırmacı tarafından araştırma öncesi yerine getirilmiş, HIV+ bireyler ile ilgili dünyada ve Türkiye’de yapılmış başlıca araştırmalar gözden geçirilmiştir. Araştırma sürecinde yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelere başvurulmuş ve araştırma günlüğü tutulmuştur. Bunlar yanında, saha ziyaretleri sırasında gözlem tekniğine başvurulmuş ve saha notları alınmıştır. Araştırma öncesinde hazırlanan soru listesi araştırma sürecinde katılımcıların söylemlerine paralel olarak

değişime uğramıştır. Örneklem yöntemi, gönüllü örneklem (volunteer sampling) ve kartopu örneklemedir (snowball sampling). Çalışmanın evreni Türkiye’de yaşayan ve HIV virüsü taşıyan bireyler, bu bireylerin sosyal çevresi ve bu bireylere sağlık hizmeti veren sağlık personelidir. Araştırmanın nitel özellik taşımasından dolayı bulguların Türkiye’deki HIV/AIDS hastalarına genellenebilir olma iddiası bulunmasa da, araştırmanın Türkiye’nin popülasyon açısından üçüncü büyük şehri olan ve yoğun iç göç alan İzmir’de gerçekleştirilmesi ve İzmir dışında yaşayan katılımcıların da araştırmaya dahil olması Türkiye panoraması hakkında anlamlı çıkarımlar yapılmasına olanak tanımaktadır.

Veri zenginliğinin elde edilmesi amacıyla İzmir’de farklı semtlerde bulunan üç kamu hastanesine devam eden hastalar araştırmaya dahil edilmiştir. Bu hastaneler bünyelerinde bulundukları birimlerde HIV+ bireylere hizmet vermekte, HIV/AIDS hastalarının takibini sistematik bir biçimde gerçekleştirmektedir. Bu hastanelerde çalışan sağlık personeli araştırma hakkındaki ön bilgiyi HIV+ bireylere iletmış ve araştırmaya katılmaya gönüllü olan hastalar araştırmacıyla irtibata geçmişlerdir. Bunun yanında HIV+ bireylerin aile yakınlarına ve tanıdıklarına ve HIV+ bireylere hizmet veren sağlık personeline kartopu örneklem tekniği ile ulaşılmıştır. Derinlemesine görüşmeler için izin mektupları (consent letters) alınmış ve tüm görüşmeler dijital ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Görüşmeler sırasında bireylerin gerçek isimleri değil katılımcıların tercih ettiği rumuzlar (pseudonyms) kullanılmıştır. Tüm görüşmeler gizlilik kriterlerine dikkat edilerek katılımcıların talep ettiği mekânlarda gerçekleştirilmiştir. HIV virüsünü taşımayan katılımcılara yöneltilen sorular HIV+ hastalara yöneltilenlerden farklılık arz etmektedir. Sağlık personeli ile yapılan görüşmelerde HIV+ hastalara ilişkin yaşanan deneyimlere, sağlık sektörünün HIV+ hastalara olan genel bakışına ve sektörde karşılaşılan temel olumsuzluklara odaklanılmıştır. HIV+ bireylerin yakınları ile yapılan görüşmelerde ise HIV virüsünü taşıyan katılımcıya olan yaklaşımın güncel ve tarihsel dinamikleri masaya yatırılmıştır. HIV+ bireyin deneyimlediği stigmatın sosyal çember tarafından hissedilme durumu da toplumda var olan hastalık stigmatının niteliğinin anlaşılabilmesi için sorgulanmıştır.

20 Ağustos 2018 ve 6 Ekim 2018 tarihleri arasında 3’ü Kadın⁷, 24’ü Erkek olan 27 HIV+ katılımcı ile toplam 27 adet yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. Erkek katılımcılardan biri cinsiyet değiştirme ameliyatı için hazırlanmaktadır. HIV+ bireyler ile görüşmeler bir ile dört saat arasında sürmüştür. Toplam kayıt süresi 32 saat 43 dakika 39

---

⁷ HIV+ erkek sayısının kadına oranı alanyazında 4:1 olarak ortaya çıkarken, araştırma yapılan hastanelerin bünyelerindeki gerçek oran 10:1 civarındadır. Kadınların yaklaşık %75’inin virüsü eşlerinden aldığı görülmektedir. Alanyazında bulunan kadına dair istatistiklerde yabancı ve Türk uyruklu seks işçilerinin ağırlıklı olduğu tahmin edilmektedir.

saniye uzunluğundadır. Katılımcıların kimliklerinin korunması amacıyla katılımcıların demografik özellikleri burada tablo şeklinde listelenmeyecektir. HIV+ katılımcıların yaşları 18 ve 50 arasında değişmektedir ve ortalama yaşları 32'dir. 25-29 yaş aralığında 7 kişi, 18-24 yaş aralığında 6 kişi, 35-39 yaş aralığında 5 kişi, 30-34 yaş aralığında 4 kişi, 40-44 yaş aralığında 3 kişi, 45 yaş ve üzerinde 2 kişi araştırmaya katılmıştır. Katılımcıların yaklaşık yarısının 18-29 yaş arasında olması, HIV virüsüne yoğun bir biçimde genç bireylerin maruz kaldığı görüşünü destekler niteliktedir. Katılımcıların 6'sı işsiz, 4'ü öğrenci, geri kalan 17 kişi çeşitli meslekler icra eden kişilerdir. Katılımcıların sadece 1'i evlidir; 4'ü boşanmıştır. 22 kişi ise hiç evlenmemiştir. 7 katılımcı İzmir'den farklı bir şehirde ikamet etmektedir. 11 katılımcı en az lisans mezunu, 10 katılımcı lise mezunu, 4 katılımcı ön lisans mezunu ve 2 katılımcı ortaokul mezunudur. Hastalığın teşhis edilme süresi açısından vakalar 2 ay ve 22 yıl arasında çeşitlilik göstermektedir. Hastalığın teşhisi ortalama olarak 49 ay (4 sene 1 ay) önce gerçekleşmiştir. Lâkin teşhislerin yaklaşık %80'i en uzun 5 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu bulgu, HIV vakalarının son yıllarda yüksek bir ivmeyle arttığı bilgisini destekler niteliktedir. Katılımcılardan sadece biri HIV virüsünü kan nakli yoluyla almıştır. Diğer tüm katılımcıların enfekte olmaları cinsel ilişki yoluyla gerçekleşmiştir. Geçmişte birden fazla cinsel partner edinilmesi sebebiyle HIV virüsünün kimden geçtiği çoğu zaman bilinmemektedir.

HIV+ bireylere ek olarak, çevresel bağlamın daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bu katılımcıların akrabaları ve tanıdıkları (3 anne, 2 baba, 1 abla, 1 yakın arkadaş ve 1 duygusal partner) ve HIV+ bireylere hizmet veren sağlık görevlileri (1'i özel hastanede olmak üzere 3 enfeksiyon doktoru, 2 hemşire, 2 sağlık memuru, 1 diş hekimi, 1 eczacı ve 1 teknisyen) ile görüşülmüştür. Bu görüşmeler de dijital ses kayıt cihazıyla kaydedilmiş ve kayıtlar toplam 10 saat 9 dakika 27 saniye sürmüştür.

Elde edilen tüm veriler, NVivo (Sürüm 11) isimli yazılım programı ile analize tabi tutularak nihai modele ulaşılmıştır. Araştırmanın başlangıç aşamalarında elde edilen veriler açık kodlama tekniği ile kodlanırken, araştırmanın ilerleyen evrelerinde kodlama işlemi seçici kodlamaya dönüşmüştür. Yapılan kodlamalar her yeni veriyle karşılaştırmalı olarak değiştirilmiş veya dönüştürülmüştür. Modeli oluşturan öğelerin ve alt öğelerin çeşitliliği yeni veriler ile sağlanmış, veri doygunluğuna ulaşıldığında ise araştırma sonlandırılmıştır. Veri doygunluğu ilk olarak 40 yaş altı erkek grubunda sağlanmış, daha sonra kadınlar ve 40 yaş ve üstü bireylere odaklanılarak bu gruplarda da veri doygunluğuna ulaşılması başarılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde temel bulgular, öncelikle HIV+ bireylerin hastalıklarına ilişkin genel bağlam verilerek özetlenmekte, daha sonra ortaya çıkan nihai modelin ayrıntıları gözler önüne serilmektedir. HIV+ bireylerin hastalıklarını çevreleriyle ve/veya toplumu oluşturan diğer bireylerle paylaşma veya hastalıklarını saklama durumları ilgi çekici bir fenomen olarak ortaya çıkmıştır. Bu fenomenin merkeze alındığı bir model yoluyla HIV+ bireylerin yaşadığı hastalık stigmatının neden ve sonuçlarıyla gözler önüne serilmesi hedeflenmektedir.

Genel Bağlam

İlgili sağlık kuruluşlarından alınan veriler, saha gözlemleri ve görüşme verileri, HIV+ bireylerin erkek yoğun bir grubu oluşturduklarını, bu grubun da çoğunlukla eşcinsel cinsel ilişki⁸ yaşayan kişiler olduğunu göstermektedir. Kadın HIV+ bireylerin çoğunluğu evlidir ve HIV virüsünü eşlerinden kapmışlardır. Bekâr kadın ve erkekler arasında seks işçiliği yapanlar bulunmaktadır. HIV+ bireyler arasında cinsel ilişki dışındaki yollarla (kan transferi, uyuşturucu enjeksiyonu, anneden bebeğe vd.) virüsü kapmış olan kişilerin oranı %2'nin altında seyretmektedir. Katılımcıların farkındalığının merkezlerdeki bilgilendirme ve akran danışmanlığı yoluyla yüksek olduğu görülmektedir. İnternet ortamında var olan bilgiler çoğu zaman şüpheli ve korkutucu olarak algılanmakta ve bilgi kaynağı olarak internetten uzak durma davranışı sergilenebilmektedir. İnternet forumlarında HIV/AIDS'e yakalanmış kişilerin aşağılandığı, bu kişilerin 'pis eşcinseller' olduğu veya evlilik dışı ilişki yaşayarak zina yaptıkları gibi birçok olumsuz yorumla karşılaştığı dillendirilmiştir. Bununla beraber eğitim seviyesi düştükçe hastalığa ilişkin farkındalığın ve hastalığın teknik detaylarına olan ilginin azaldığı gözlemlenmiştir.

Gelecekte aile kurmak, duygusal partnerler edinmek, kariyer yapmak ve HIV konusunda aktivist olmak gibi amaçlar özellikle 40 yaş altındaki bireyler tarafından dillendirilmektedir. 35 yaş üstü bireylerin teşhis ve tedavi aşamasında daha genç yaştaki bireylere nazaran soğukkanlı davrandıkları ve HIV virüsünü taşıma zamanı uzadıkça hastalığın bireyi daha az rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. HIV tanısını yeni almış bireylerin deneyimledikleri üzüntü ve stres, yıllanmış hastalara nazaran üst seviyededir. Yeni tanı almış genç HIV+ hastaların intihar etmeye yatkın oldukları dillendirilmektedir ve intihar sonrası hayatını kaybeden genç hastaların varlığı söz konusudur. Tanıyı alan bireylerden HIV hakkında yeterli bilgisi olmayanların ilk hissettiği duygu ölüm korkusudur; ne zaman ve nasıl

---

⁸ Çoğu zaman cinsel partner arayışı Facebook, Instagram, Tinder, Hornet ve Gabile gibi çeşitli sosyal medya araçları ve mobil uygulamalar yoluyla gerçekleştirilmiş ve hâlen gerçekleştirilmektedir.

ölüneceği akla gelen ilk sorulardır. Bunun ertesinde yoğun bir biçimde gelecek korkusu (iş kaybete veya iş bulma sıkıntısı yaşama, duygusal partnerden ayrılma veya duygusal partner bulamama, sosyal olarak yalnızlaşma, cinsel hayatın sona ermesi, tüm planların sekteye uğraması vb.) hissedilmektedir. HIV/AIDS hakkında bilgi sahibi olundukça bu korkuların hafiflediği bulgulanmıştır. Kişinin eğitim seviyesi ve kültürel donanımı arttıkça hastalık hakkındaki bilgisi ve araştırma isteği de artmaktadır. Teşhisin alındığı ilk dönemde cinsel isteksizlik baş göstermekte, bu da hem cinsel partnerleri koruma, hem de libidonun psikolojik nedenlerle düşüşü ile ilişkilendirilmektedir:

Konuşurken gözleri buğulandı ve ağlamaya başladı. Gözyaşlarını silmek için peçete istedi. Ailesini üzdüğünü, onları utandırdığını ve hayatındaki tüm planların nihayete erdiğini düşünüyordu. Evlenmek, çocuk sahibi olmak ve mesleğinde ilerlemek istemişti. Artık bunların hiçbirinin mümkün olamayacağını düşünüyordu. (27 yaşındaki erkek katılımcı hakkında yazılanlar, Araştırmacı günlüğü, s. 29).

HIV'in antiretroviral ilaçlar yardımıyla baskılanması⁹ HIV+ bireylerin hayatlarına devam etmelerine imkan tanırken, ilaçların hayat kalitesini koruyucu rolü özellikle teşhisi uzun süre önce alan katılımcıların HIV'i şeker hastalığı gibi yaygın kronik hastalıklarla özdeşleştirmelerine ve hasta olma fikrinden kaçınmalarına neden olmaktadır. Bununla birlikte; HIV'den kurtulma isteği ve yeni tedavilerin medyadaki sıkı takibi hastalığın bireyi rahatsız ettiğini, 'hasta olma' durumunun bireyin aklının bir köşesinde yerleşik olduğunu göstermektedir. Kimi hastalar yeni tedavi yöntemlerini yoğun bir şekilde takip ederken, sağlık/beslenme alanında uzman olan hastalar kendi tedavilerini bulma çabası içine girebilmektedir.

HIV+ olmak birey üzerinde olumlu ve olumsuz şekilde algılanan etkilere neden olmaktadır. Olumsuz olarak, birey hayatında daha depresif/ agresif olabilmekte, uykusuzluk, hâlsizlik ve iştah kaybından muzdarip olabilmekte, tedaviyi reddedebilmekte, sosyal olarak yalnız kalabilmekte veya yalnız kalma korkusu hissedebilmekte, cinsel isteksizlik ve cinsel yolla hastalık bulaştırma/kapma korkusu yaşayabilmekte ve alkol/sigara gibi bağımlılık yapıcı maddelerin kullanımında artış yaşanabilmektedir. Olumlu olarak görülen etkiler ise aile/arkadaş bağlarının kuvvetlenmesi, yeni arkadaşlıkların oluşması, alkol/sigara gibi sağlığa zararlı alışkanlıkların yok olması veya azalması, düzenli kan testlerinin yaptırılması sayesinde sağlık gözetimi altında bulunulması, kişisel sağlığa ve kişisel bakıma (organik/düzenli

---

⁹ Son senelerde, ilaç tedavisinin hastalar üzerindeki yan etkileri oldukça sınırlıdır ve ilaç kullanımı günde bir tablete kadar düşmüştür. Bu sayede hastaların kısa bir süre içinde eski düzenlerine dönmeleri mümkün olmuştur.

beslenme, spor, düzenli uyku, yoga, meditasyon, kişisel hijyen vb.) daha fazla özen gösterilmesi ve hayata bakış açısında niteliksel değişimler (küçük sorunları büyütmemek, önyargıların kırılması, insanları alttan almak, egonun arka plana atılması, tevekkül içinde yaşamak vb.) gerçekleştirilebilmektedir. Kimi katılımcılar için karşılaşılan hastalık, Tanrı inançları gereği kader ve sınanma/sınav ile açıklanmaktadır. Bazı katılımcılarda hastalıktan kurtulma isteğinden veya ölüm korkusundan kaynaklanacak şekilde Tanrı'ya sığınma, yakarma veya kendini affettirme duygusu belirgindir:

Bunları yaşadıktan sonra eski eşimden ayrılık nedenlerim bana çok basit geliyor. Keşke ayrılmasaymışım. [Bunun yanında] bulunduğum durum acaba ibadetlerimi yapmam için Allah'tan bana gelen bir mesaj mı diye sorguladım. (Kadın, 43 yaşında)

Toplumdan ve kurumlardan kaynaklanan stigmadan muzdarip HIV+ bireylerin haksızlık, ötekileştirme ve baskıyla karşılaşmaları durumunda deşifre olma korkularından dolayı şikâyet mekanizmasına başvuramadıkları görülmektedir. Hastaların deneyimlediği stigma alanyazına paralel olarak üç boyutta gerçekleşmektedir. Kişiden kişiye (person-to-person) gerçekleşen stigma bağlamında; HIV+ bireylerin sadece HIV virüsünü taşımalarından kaynaklanacak şekilde işlerini kaybettikleri, sevdiklerinin/tanıdıklarının kendilerinden uzaklaştığı ve kimi zaman HIV+ hasta yakınlarının dahi damgalandığı anlaşılmaktadır. HIV+ hastalara kimi zaman sağlık hizmetinin verilmediği/aksatıldığı görülmektedir. Sağlık hizmetinin hekim tarafından reddedildiği durumlarda hekimin daha önce bir HIV+ hasta ile karşılaşmamış olması (nasıl davranacağını bilmemesi) hastaya hizmet vermeyi reddetmesinde önemli rol oynamaktadır. Bunun yanında kimi HIV+ bireylerin seks işçileri, açık eşcinseller, travestiler ve transeksüeller gibi toplumun dışladığı gruplardan geliyor oluşu hekimin hastaya karşı önyargılı davranmasına neden olmaktadır. Tıp öğrencilerine üniversite eğitimleri sırasında HIV/AIDS ile ayrıntılı teknik bilginin ve homofobi gibi HIV/AIDS ile ilişkili kavramların öğretilmemesi de sahaya adım atan hekimlerin hazırlıksız olmasıyla sonuçlanmaktadır.

Yapısal (structural) stigma bağlamında; bireylerden işe alımlarda ve çalışma sürecinde, evlilik öncesinde ve askerlik görevi öncesinde/sürecinde zorunlu HIV testi istendiği, eğitim kurumlarından uzaklaştırmanın talep edildiği, hastanelerin bünyelerinde hizmet sırasında hastaların HIV hastası olarak açıkça etiketlendiği veya hasta isimlerinin renkli kalemler ile işaretlendiği, bu etiketleme/işaretleme HIV+ olmayan hastalar tarafından da farkedilebildiği, HIV testinin sonuçlarına ve hasta isimlerine üçüncü kişilerin kolayca erişebildiği, yatan hastaların tıp öğrencilerine izin alınmadan tanıtıldığı, hasta

ailelerine hastalardan izinsiz bilgi verildiği, sağlık kurumlarındaki tabelalarda ve hasta dosya kapaklarında HIV kelimesinin açık bir biçimde yazılabildiği bulgulanmıştır. HIV+ bireylerin diğer hastalardan izole bir biçimde hizmet aldıkları hizmet sistemi (grup hâlinde sıra bekleme veya kan verme) dahi yapısal stigmatın önemli bir parçasıdır. Yapısal stigmatın nedenlerinden biri de devletin kamu sağlık sektörüne yeterli maddi kaynak, meslek içi eğitim ve yönetsel beceri sağlamaktan yoksun olmasıdır. Bunların yanında, kan tahlillerine kimi zaman kota konulması yoluyla hastaların hastaneyi daha sık ziyaret etmek zorunda kalması ve kurumsal stigmatı tekrar tekrar yaşamak zorunda bırakılmaları araştırmacı tarafından gözlemlenmiştir.

Bireysel stigma (self-stigmatization) hastaların korunmasız seks yaptıkları için kendilerini suçlama tutumlarında kendini açık etmektedir fakat bu stigma diğerlerine göre daha hafif şiddette yaşanmaktadır. Kimi katılımcılar kendilerini, ailelerine ve diğer sevdiklerine karşı, onları utandırdıkları için suçlu hissetmektedir. Kendini suçlama bağlamında farklı sosyodemografik gruplar arasında belirgin bir fark ile karşılaşılmamıştır. Kişiden kişiye gerçekleşen stigmatın üst düzeyde aktif şekilde deneyimlendiği, yapısal stigmatın orta düzeyde ve kimi zaman gizil şekilde yaşandığı (hastanın yapısal stigmatın farkında olmadığı) ve bireysel stigmatın düşük düzeyde seyrettiği bulgulanmıştır.

HIV+ olma durumu sadece bireyin kendisini değil, sosyal çevresini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. HIV+ bireylerin ailesi ve tanıdıkları HIV'li birisinin yakını olarak damgalanıp dışlanabilmektedir. Bu nedenle görüşülen aile üyeleri, kimsenin kendilerini tanımadığı bir yere yerleşerek hayata sıfırdan başlamayı düşünmüşlerdir veya hâlen düşünmektedirler:

Kardeşimin durumunu öğrendikten sonra aile olarak damgalanırız diye telaşlandım. İlk sorduğum şey kardeşimin hastalığının sağlık kayıtlarında görülüp görülmediği oldu. Bulduğumuz yerde tanınan bir kişiyim. (Erkek katılımcının ablası, 42 yaşında)

Akrabalarım oğlumun hasta olduğunu duyunca “onunla ilişkini kes” dediler. Ben oğlumla niye ilişkiyi keseyim ki. Zaten şimdi bulduk birbirimizi. Bana kimse dokunmuyordu. Sanki elimden bulaşacak. Akrabalarla görüşmüyorum artık. Komşular duyar diye korktuğum için oğlumla hiç tanınmadığım bir yere gidip yaşamak istedim. Benden bu zamandan sonra ne köy olur ne kasaba. Keşke oğlumun rahatsızlığını ben üzerime alsam. (Erkek katılımcının annesi, 71 yaşında)

HIV+ hastalar ve doktorları arasındaki ilişki kimi durumlarda profesyonel bir ilişkiden ziyade hiyerarşik bir öğretmen-öğrenci veya ebeveyn-çocuk ilişkisine benzemektedir.

Hastalığın yükünü sırtında taşıyan HIV+ bireyler, doktorlarının kendilerine kimi zaman sert bir biçimde dikte ettiği ilaçları ve yardımcı tedavileri kullanmaktadır. Sağlık uzmanlığının günümüzdeki gücünün farkında olan sağlık görevlileri kimi zaman despotik bir biçimde hastaları azarlamakta ve onları istedikleri ideal/uysal/söz dinleyen hasta formuna kavuşturmaya çabalamaktadır. Hastaların büyük bir kısmı anne/baba rolü üstlenen doktorlara saygı duyduklarını ve onları sevdiklerini belirtmektedirler. Bu doktorlara ek olarak sağlık sektöründe kimi zaman işini savsaklayan, hastaya karşı ilgisiz davranan ve teknik olarak yetersiz sağlık görevlileriyle de karşılaşmıştır. Birçok katılımcı gittikleri uzmanlar tarafından sadece kendi alanları dâhilinde incelenmiş ve yanlış teşhisler ile cebelleşmiş, HIV/AIDS teşhis ve tedavisi aylar boyunca gecikmiştir. Bunlarla birlikte, sağlık sektöründe işini layığıyla yapan, yeterli teknik bilgi ve donanıma sahip ve hastalarıyla olumlu ilişki içinde bulunan sağlık görevlileri de mevcuttur fakat bu çalışanların sektörde azınlıkta olduğu araştırmacının ve sektöre eleştirel gözle bakan hastaların gözlemleri arasındadır.

HIV+ bireylerin büyük bir kısmı hastalık açısından sadece HIV virüsü taşımakta, diğerleri HIV virüsüne ek olarak kanser, epilepsi, kalp/böbrek rahatsızlıkları, kadın hastalıkları, hepatit, genetik ve psikolojik rahatsızlıkların birini veya birkaçını bünyelerinde barındırmaktadır. Hastaların bir bölümü geçmişte hepatit, frengi ve bel soğukluğu gibi zührevi hastalıklar geçirmiştir. Etkili HIV ilaçlarının piyasadaki güncel varlığı ve bu ilaçların yan etkilerinin ağır olmaması sayesinde; HIV+ olmak, kanser, epilepsi ve MS (Multipl Skleroz) gibi ölüm riskinin daha yüksek olduğu ve hastalara fiziksel ve/veya mental zorluklar yaşatan hastalıklara yeğlenmektedir. Buna karşın, sosyal çevre ile HIV+ olma durumunun paylaşılması diğer rahatsızlıklarla karşılaştırıldığında tercih edilmemektedir; epilepsi ve kanser gibi stigmaya yol açan rahatsızlıklar sosyal çevreye rahat bir biçimde söylenirken, HIV/AIDS durumu sıklıkla saklanmaktadır. Birden fazla kronik rahatsızlığa sahip bireylerde ‘hasta olma’ durumuna alışık olmaktan kaynaklanacak şekilde HIV teşhisinin bireyi çok rahatsız etmediği bulgulanmıştır. Muhtelif hastalıklardan muzdarip olma durumu, HIV teşhisinin daha ılımlı bir şekilde içselleştirilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Eşcinsel yönelimi olan erkek hastaların birçoğunun eşcinsellik olgusunun stigmatını HIV+ olmaktan daha yoğun şekilde yaşadıkları gözlemlenmekte, bu nedenle hastalıklarını sevdikleriyle paylaşırken gerçek bulaş yolunu sakladıkları anlaşılmaktadır. Özellikle evli erkeklerin birçoğunun görüşme yapmayı kabul etmemesi bu bulguyu desteklemektedir. Kimi katılımcıların akraba ve tanıdıkları da eşcinselliğin hastalıktan daha ‘lekeleyici’ bir durum olduğunu belirtmektedir. Türkiye’de eşcinsel bir erkek olmanın HIV/AIDS’e nazaran daha yoğun bir stigmaya neden olduğu görülmektedir:

HIV+ değilim ama olsaydım sanırım ailem eşcinsel olduğuma daha fazla üzülürdü. Genel Türk aile yapısı. Torun torba, evlensin mürvetini görelim... Benim arkadaşlarımdan biri de HIV tanısı aldı. Ailesine “Rus bir kızdan kaptım” demiş. (Erkek katılımcının duygusal partneri, 25 yaşında)

Oğlum HIV virüsünü kan nakli yoluyla kaptı. Etrafımızdakiler “oğlunun bir suçu yok ki, kurumun hatası” dediler. Cinsel ilişki yoluyla kapsaydı kimseye söylemezdik, o zaman kötü bakarlardı. (Erkek katılımcının annesi, 45 yaşında)

Eşcinsel yönelimi olan kimi erkek HIV+ hastalar, seks sırasında pasif rolde olmayı toplumdaki ataerkil kültürel kodlar gereği utanılacak bir durum olarak hissetmektedirler. HIV virüsünü kapamayan kadın hastalar da tanıdıkları ve sağlık görevlileriyle olan iletişimlerinde ‘yanlış insanlarla yatıp kalkan kadın’ ve ‘seks işçisi’ gibi damgalarla değersiz ve ezik hissettirildiklerini dillendirmektedir. HIV+ bireylerin ötekileştirilme konusunda sahip oldukları olumsuz algıların gerçek olduğu iddia edilebilir. Görüşmeler ve ayaküstü sohbetler sırasında eşcinsel bireyler cinsel hayatlarında fazla rahat davrandıkları, sekskolik oldukları ve diğer hastalara asıldıkları yönünde suçlanmıştır. Kimi bekâr kadın HIV+ hastalar, ‘seks işçisi’ ve ‘hafif meşrep’ olarak etiketlenmiştir. Eleştirilen kadın hastaların giydiği kıyafetler dahi gayriahlaki bulunabilmektedir. Benzer şekilde 60 ve üstü yaşlarda HIV virüsünü kapmış kadın ve erkek bireylerin ilerlemiş yaşlarına rağmen cinsel ilişki yaşadıkları mizahi bir biçimde dillendirilmektedir. Cinsellik ve toplumsal cinsiyet konusunda Türkiye’de geçerli olan ahlaki normların eşcinsel erkekler, bekâr kadınlar ve yıllanmış bireyleri hastalık hiyerarşisinin en dip katmanlarına ittiği ortadadır. Bu ötekileştirme, sadece HIV virüsünü taşımayan bireyler ve sağlık görevlileri tarafından değil, HIV+ hastalar tarafından da gerçekleştirilmektedir.

HIV virüsünün ortaya çıkış şekli, yayılış biçimi ve tedavi yöntemi konularında hastalar ve sağlık görevlileri arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Kimi katılımcılar HIV virüsünün planlı bir şekilde insanları hasta etmek için topluma salındığına ve bu sayede insanların yüksek fiyatlı ilaçlara maruz bırakıldığına, ilaç lobilerinin gücü nedeniyle kesin tedavinin yakın zaman içinde piyasaya sürülmeyeceğine inanmaktadır. Buna karşın; iyimser düşünen katılımcılar, hastalığın doğal bir biçimde insanlara bulaştığına, kısa bir süre içinde ilaç tedavisinden daha az yan etkiye sahip iğne tedavisine geçiş yapılacağına veya kesin tedavinin bulunacağına inanmaktadır.

Modelin Bileşenleri

Araştırma sonucunda ortaya çıkan nihai model Şekil 2.'de (HIV+ Bireylerin Toplumda Görünür Olma(ma) Modeli) sunulmaktadır. Bu modelin temel bileşenleri ilerleyen bölümlerde alt başlıklar altında özetlenmekte ve katılımcı söylemleri ile desteklenmektedir. Söz konusu model, üç temel öğeden oluşmaktadır: HIV+ olma durumunun görünür olması açısından 'Görünürlük tutumu ve nedenleri', 'Görünür olma(ma)nın birey açısından sonuçları' ve 'Kişisel özellikler ve Çevresel faktörler'.

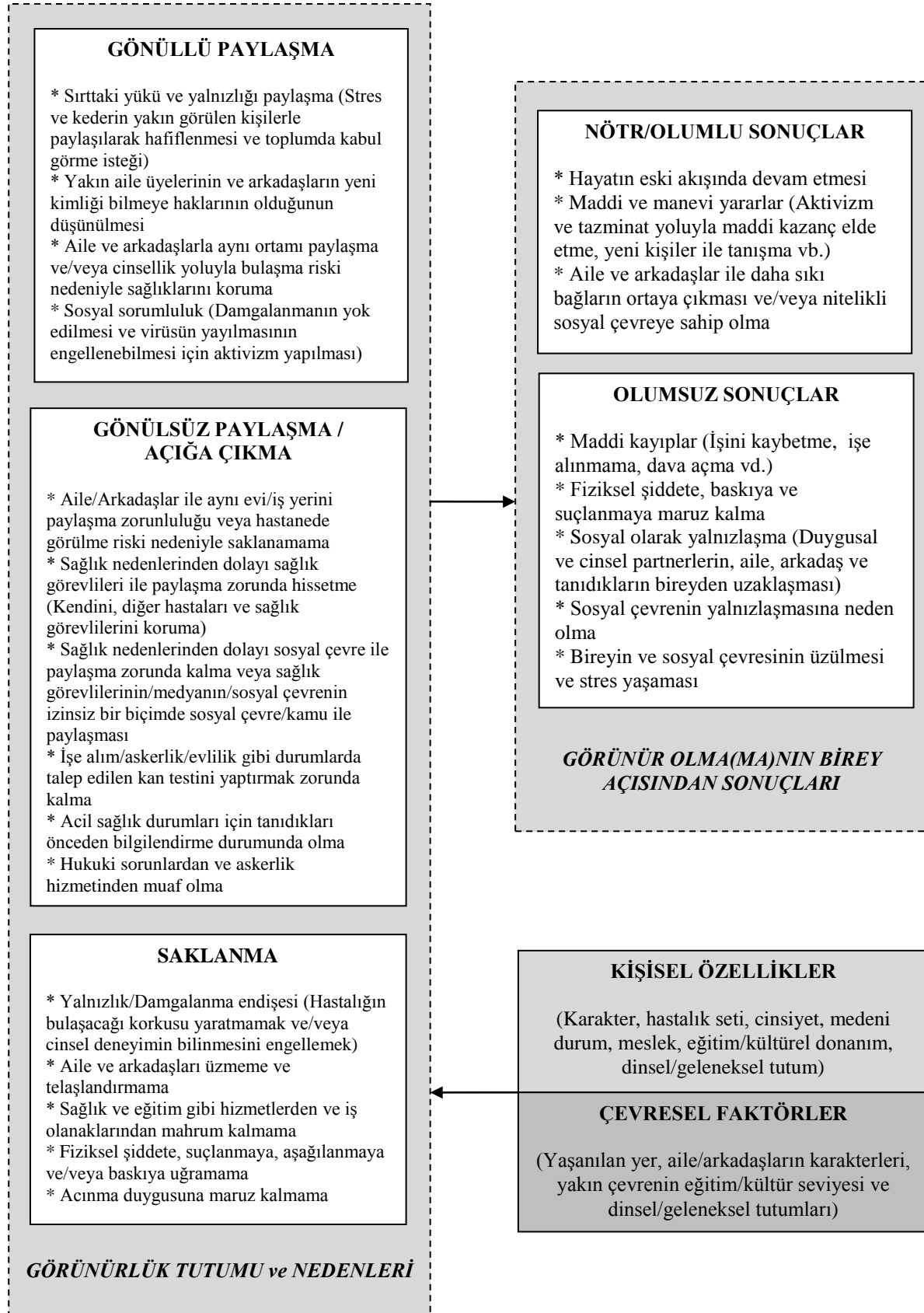
Görünürlük tutumu ve nedenleri

HIV+ bireylerin toplumdaki görünürlük tutumu ve nedenleri üç alt başlık olarak ortaya çıkmaktadır: (1) Gönüllü paylaşma, (2) Gönülsüz paylaşma/Açığa çıkma ve (3) Saklanma. Gönüllü paylaşmada, birey hastalığını sosyal çevresiyle farklı nedenlerle paylaşmayı tercih etmektedir. Bu nedenler; bireyin sırtındaki yükü ve yalnızlığını paylaşma isteği, sosyal çevrenin yeni kimliği bilmeye haklarının olduğunun düşünülmesi, sosyal paylaşımlar sırasında sosyal çevrenin sağlığını koruma isteği ve sosyal sorumluluğu yerine getirme olarak çeşitlenmektedir:

Hayatımdaki en büyük destekçim ablam. Ablam olmasaydı ben bu süreci bu psikolojiyle atlatabilir miydim bilmiyorum. (Erkek, 35 yaşında)

Durumumu yakın arkadaşlarımla paylaştım önce. Onların bilmeye hakları var diye düşündüm. Komün hayatı gibi yaşıyorduk, bulaşma riskinin sorumluluğunu da almak istemedim. Omuzlarındaki yük biraz daha azalacakmış hissiyle de paylaşıyorsunuz. (Erkek, 48 yaşında)

Hep gönüllülük esaslı çalışmışımdır. Ben etrafıma söylemeyi seçtim çünkü bence bu hastalığın şeker hastalığından bir farkı yok. İnsanların farkındalığını arttırmak istiyorum. (Erkek, 24 yaşında)

Şekil 2. HIV+ Bireylerin Toplumda Görünür Olma(ma) Modeli

Gönülsüz paylaşma veya açığa çıkma ise sağlık durumunun bireysel ve/veya kolektif fayda getirmesi beklentisiyle isteksiz bir biçimde paylaşılma durumuna veya sağlık durumunun istemsiz olarak üçüncü kişiler tarafından başkalarıyla paylaşılmasına karşılık gelmektedir. Kimi zaman yasal olmayan açığa çıkma paylaşımları, HIV+ bireyi rahatsız ediyor görünmektedir:

Ailemden saklayamazdım çünkü düzenli şekilde hastaneye gittiğimi görüyorlardı. (Erkek, 29 yaşında)

Dişçimi ve hastalarını korumak için paylaşma lüzumu hissettim. 15 senelik dişçimdi. Sadece sen olduğun için yapıyorum, bana böyle bir hasta yollama dedi. Bana bir gün ve saat için randevu verdi. Gittiğimde Uzay Yolu'ndan fırlamış gibi bir kostümle karşıladı beni. (Erkek, 25 yaşında)

Uzman doktor, eline iki çift eldiven giydi ve akrabam yanımdayken HIV+ olduğumu söyledi. Gerçekten çok bozuldum o anda. (Erkek, 50 yaşında)

Böbrek yetmezliğim de var. Diyaliz makinesine gireceğim zaman HIV+ olduğum için diğer hastaları korumak adına söyleme gereği hissettim. Söylemeden yapamam. (Kadın, 40 yaşında)

Yakın bir arkadaşım askeriyede çalışırken düzenli testler sırasında HIV+ olduğunu öğrendi ve sözleşmesi feshedildi. (Erkek, 23 yaşında)

Yakın arkadaşlarımdan birine söyleme nedenim, başıma trafik kazası gibi kötü bir şey gelmesi durumunda durumumu aileme veya sağlık görevlilerine söylemesiydi. (Erkek, 25 yaşında)

Başıma politik temelli bir kaza geldi. Hakkımda dava açıldı. Mahkemede HIV+ olduğumu söyledim ve hapisane şartlarında mahkûmlar tarafından hor görüleceğimi belirttim. Bunun sayesinde hapsedilmekten kurtuldum. (Erkek, 37 yaşında)

Saklanma, HIV+ bireyin sağlık durumunu başkalarıyla paylaşmama seçimine karşılık gelmektedir. Hastalığın toplumda yarattığı stigmatın ve stigmatın neden olduğu risklerin farkında olan birey, bunlardan olumsuz şekilde etkilenmemek için HIV+ kimliğini ve ek kimliklerini (eşcinsellik, seks işçiliği, çok eşli cinsel hayat vd.) göstermekten uzak durmaktadır:

HIV+ dediğin zaman adam bunu AIDS olarak anlayacak. İnsanlar merhaba bile dememeye başlayacak. O yüzden sadece durumumu anlayacak ve beni bilen kişilerle paylaştım durumumu. (Erkek, 38 yaşında)

Toplumda AIDS eşittir eşcinsellik inancı var. Medyada ve filmlerde gördüğümüz hep buydu. Cinsel yönelimim konusunda afişe olmak istemem. Ayrıca hep gururlu bir insan oldum. Bana acınarak bakılması beni çok rahatsız eder. (Erkek, 35 yaşında)

Ablam hamileydi. Yeğenimi bana göstermez diye korktum, söylemedim durumumu ona. (Erkek, 25 yaşında)

Aileme söylemedim, tutucu bir aile. Onları üzgün görmek istemiyorum. Özellikle annemin üzülmelerini istemiyorum. Ayrıca söylersem beni yanlarına alırlar. Özgürlüğümü kısıtlayacaklarını düşünüyorum. Kafeste yaşarım. (Erkek, 26 yaşında)

Kanser tedavimden dolayı işimden ayrıldım. Kanser olduğumu iş arkadaşlarıma söyledim. HIV durumumun bilinmesi durumunda ise yeni bir iş bulmam zor olacaktı. Kesinlikle durumumu iş camiasından sakladım. (Erkek, 32 yaşında)

Görüşmelere katılan yetkin sağlık görevlilerinin söylemlerine göre bireyin HIV durumundan dolayı sağlık hizmetinin aksatılması veya tümüyle reddedilmesi sağlık sektöründe çok sık karşılaşılan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. HIV+ bireyin kendi sağlık durumunu ilgili sağlık görevlileriyle ancak kendi sağlığını koruma amacıyla paylaşmasının akıllıca olacağı uzmanlar tarafından belirtilmektedir. Burada amaç, gelecekte uygulanacak tedavilerin hâlihazırda var olan tedavilerin etkisini zayıflatmamasıdır. Böylelikle olumsuz ilaç etkileşimlerinden uzak durulacak ve hastanın sağlığını korumaya yönelik ek tedbirler alınabilecektir. Yetkin sağlık görevlileri, sağlık hizmeti sırasında kendilerini ve diğer hastaları korumak için alınması gereken önlemlerin standart prosedürler gereği uygulanması gerektiğini, hastalığın cinsine göre herhangi bir hastanın ayrımcılığa uğratılmayacağını vurgulamaktadır.

Görünür olma(ma)nın bireysel sonuçları

HIV+ bireyin toplumda görünür olma ya da olmama durumu bireye nötr, olumlu veya olumsuz şekillerde etkide bulunmaktadır. Olguların nötr, olumlu veya olumsuz olma durumları, bu çalışmanın yazarı tarafından değil, katılımcıların olguları ne yönde sınıflandırdığıyla ilişkilidir. Nötr bağlamda hayat eski akışında devam etmekte, olumlu olarak ise HIV+ olma durumu bireye maddi ve manevi yararlar sağlayabilmekte, aile üyeleri ve arkadaşlarla ilişkiler güçlenebilmekte ve sosyal çevre içinde HIV+ bireyden uzaklaşan kişilerin bireyin hayatından elimine olmasıyla birey daha nitelikli bir sosyal çevreye kavuşabilmektedir:

Benim hayatımda pek bir değişiklik olmadı. Bunu biraz da durumumu HIV+ olmayanlarla paylaşmamaya borçluyum. (Erkek, 37 yaşında)

Hayatımda en donanımlı olduğum konu HIV oldu. Şimdi konferanslara katılıyorum, projelerde yer alıyorum. İleride de aktivist olarak hayatımı bundan kazanmak istiyorum. Konferanslarda birçok kişiyle tanışıyorum. (Erkek, 26 yaşında)

Hastane sayesinde HIV+ olan çok fazla arkadaşım oldu. Normal şartlarda ben o insanlarla tanışamazdım. Bir şeylerini kaybetmiş insanlarla daha rahat anlaşabiliyorsun. Hepimiz ortak kaderi yaşıyoruz. (Erkek, 29 yaşında)

En yakın arkadaşım bir kavga esnasında bana herkesin ortasında virüslü diye bağırды. Hayatımdan çıkardım onu. Şu an mutluyum ve sadece beni gerçekten seven insanları topluyorum. (Erkek, 26 yaşında)

HIV+ olduğumu öğrenen arkadaşlarımdan hepsi arkamda durdu ve her gün birisi evimde kalmaya başladı. Arkadaşlarımdan gerçekten candan olduğunu gördüm ve benim için daha kıymetli oldular. (Erkek, 48 yaşında)

Görünür olmamanın bireysel düzlemde olumsuz bir sonucuyla karşılaşılmamıştır. Toplumda HIV+ kimliğiyle görünür olmanın ise maddi kayıplar, fiziksel şiddet/baskıya maruz kalma, sosyal olarak yalnızlaşma, sosyal çevrenin yalnızlaşması ve bireyin/sosyal çevrenin üzüntü ve stres yaşamasına mâl olduğu anlaşılmaktadır:

Asker bir arkadaşımız HIV+ olduğu ortaya çıktığı için, tam mesleğinin meyvesini yiyecekken genç yaşta malulen emekli edildi. (Erkek, 33 yaşında)

Okul arkadaşım “elime eldiven giyip seni döveceğim” dedi. (Erkek, 22 yaşında)

13 yıl İstanbul’da yaşadım. Ailem hastalığımın dolayı başka yerde yaşamama izin vermiyor. (Erkek, 29 yaşında)

[Akrabama] söyledikten sonra o tüm akrabalarımı arayıp o AIDS oldu, haberiniz olsun dedi. Herkes hastanelere koşup patır patır testler yaptırdı. Evlerini kireçle boyadılar. Ortak kullandığımız bütün tabakları çanakları attılar, çarşafı yaktılar. Bunların hepsi eğitilmiş, meslekleri olan insanlar. Annemden de uzaklaştılar. Şu an hiçbirisiyle görüşmüyorum. (Erkek, 38 yaşında)

Annem durumu öğrendikten sonra çok üzüldü. Antidepresan kullanmaya başladı. (Erkek, 48 yaşında)

Kişisel özellikler ve çevresel faktörler

HIV+ bireyin kişisel özellikleri ve sosyal çevresi, bireyin HIV+ olma gerçeğini çevresiyle paylaşma durumunu belirliyor görünmektedir. Rasyonel karaktere ve toplumdaki stigma farkındalığına sahip kişilerin sağlık durumlarını daha az kişiyle paylaştığı anlaşılmaktadır. Bu özelliklere sahip bireyler, durumlarını çoğu zaman HIV+ olmayan sınırlı sayıda kişiyle paylaşmakta ve saklanma stratejisini benimsemektedirler. Cinsiyete ilişkin önemli bir bulgu, kadın HIV+ bireylerin karşı cins duygusal partnerler tarafından koşulsuz şartsız kabul edilme durumudur. Erkek hastalar duygusal partner bulma veya duygusal partnerden ayrılma endişesi yaşarken, kadın hastalar için bu durum söz konusu değildir. Türkiye’de kadın, peşinden koşulan ve seçim yapan cinsiyet konumundadır ve hastalık dahi bu gerçeği değiştirmemektedir. “Atın ölümü arpadan olsun” ve “Virüsünü aramıza alırsız yatarız” söylemleri kadın katılımcılara duygusal partnerleri tarafından sarfedilmiştir. Bu nedenle kadın katılımcıların statülerini duygusal partnerleriyle veya duygusal partner adaylarıyla çok daha rahat bir biçimde paylaştıkları anlaşılmaktadır. Medeni durum da saklanma stratejisinin benimsenmesi için belirleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Evli katılımcılar, durumlarını çevrelerinden saklama tutumunu daha fazla barındırıyor görünmektedir. HIV+ bireyin mesleği de hastalığını görünür hâle getirme veya saklaması ile yakın şekilde ilişkili görünmektedir. İş camiasında tanınan ve sosyal saygınlığı yüksek olan bireylerin ve devlet memurlarının durumlarını saklamaya meyilli oldukları, geçici işlerde çalışanların, öğrencilerin ve işsizlerin ise HIV statülerini sosyal çevre ile paylaşmada daha rahat davrandıkları anlaşılmaktadır. Özetle, işin niteliği ve işi kaybetme riski, bireyin kendisini ifşa etme(me) seçimini belirlemektedir. HIV+ bireyin sosyal çevresinde dindar olarak bilinip bilinmediği ve aileden gelen diğer kültürel kodlar da bireyin yeni kimliğini başkalarıyla paylaşma(ma) seçimini etkilemektedir. Kendilerini inançlı bireyler olarak tanımlayan ve buna uygun şekilde yaşadığı bilinen bireylerin hastalıklarını çevreleriyle paylaşmakta gönülsüz oldukları bulgulanmıştır. HIV/AIDS’in toplumda cinsellik ve özellikle eşcinsellik ile bağdaştırılması, dinsel/geleneksel kimliğe tezat bir görünüm arz etmekte, bu nedenle dindar kimliğe sahip bireyler kendilerini ifşa etmekten kaçınmaktadırlar.

Görünürlük durumunu belirleyen çevresel faktörlere gelindiğinde ise bu faktörlerin de kendi içinde çeşitlendiği görülmektedir. Görece küçük bir yerleşim yerinde yaşıyor olmak bireyin HIV kimliğinin kulaktan kulağa yayılacağı endişesini beraberinde getirmektedir. Bu durumda birey, durumunu paylaşacağı kişileri titizlikle seçmekte ve isminin bilinmesine neden olabilecek risklerden uzak durmaya çabalamaktadır. Sosyal çevrenin karakter seti (agresif, sırdaş, rasyonel, titiz vb.) ve haşır neşirlik durumu (kısa veya uzun süre boyunca

tanışıklık durumu) hastalığın sosyal çevreyle paylaşılıp paylaşılmayacağını belirliyor görünmektedir. Dedikodu yapmaya yatkın akraba ve arkadaşların bilgi paylaşımı konusunda son sırada tercih edildiği bulgulanmıştır. Candan, akıl vermeye yetkin, sırdaş olarak tanınan ve uzun süredir ilişki içinde bulunulan akraba ve arkadaşlar ile HIV durumu daha rahat bir biçimde paylaşılmaktadır. Hastalık korkusu olan titiz tanıdıklar ile hastalık durumu paylaşılmamaktadır. Geleneksel kültürel kodlar ile yoğrulmuş ve eğitim seviyesi düşük ailelere sahip bireylerin de durumlarını yakın ve uzak aile üyeleriyle paylaşmaya yatkın olmadığı, bu kişilerin hastalık durumunu anlamayacakları dillendirilmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Çeşitli hastalıklar dünyada ve Türkiye’de dönemsel olarak farklı şekillerde algılanmış ve buna bağlı olarak kendine özgü muameleye tabi tutulmuştur. Geçmişte cüzzam, verem ve vebaya karşı hissedilen stigma günümüzde bu hastalıkların tedavilerinin bulunmasıyla neredeyse yok olmuş, güncel olarak kanser ve AIDS yoğun stigma üreten hastalıklar yarışında bayrağı devralmıştır. Hastalık algısındaki dönemsel değişimlere göz gezdirildiğinde tüm hastalıkların stigma yaratma açısından kategorileştirilmesi mümkün görünmektedir. Stigmaya neden olan faktörler altı başlık altında sınıflandırılabilir:

- (1) Hastalığın ölümcül bir hastalık olarak algılanıp algılanmadığı,
- (2) Hastalığın kesin bir tedavisinin bulunup bulunmadığı (başka bir deyişle hastalığın esrar duygusu içermesi),
- (3) Hastalığın fiziksel/estetik semptomlarının özellikleri,
- (4) Hastalığın bulaşıcı olup olmadığı veya toplumdaki bulaşıcılık algısı,
- (5) Hastalığın etkilediği kişilerin nüfusu (nüfus küçüldükçe esrar duygusu yoğunlaşmaktır) ve
- (6) Hastalık hakkında toplumdaki ahlaki yargılar ve tutum.

HIV virüsünün toplumlarda hâlen ölümcül bir hastalık olarak görülmesi, AIDS’in henüz kesin bir tedavisinin bulunamamış olması, AIDS’li hastanın gayriestetik bir görünüm arz etmesi (mantar enfeksiyonları, cilt kanserleri, aşırı derecede kilo kaybı, iskelet/kas deformasyonları vb.), AIDS’in gelişmekte olan toplumlarda aynı ortamda bulunma yoluyla dahi geçebilecek olarak algılanması, hastalığın Türkiye’de nüfus olarak küçük bir grubu etkilemiş olması, bu hastalığın en sık şekilde korunmasız cinsel ilişki yoluyla geçmesinden dolayı cinsellik ile bağdaştırılması ve bu hastalıktan yoğun şekilde eşcinsel ilişki yaşayan erkeklerin muzdarip olması HIV/AIDS’i stigma yaratan hastalıklar arasında ilk sıraya

yerleştirmektedir. Kanser gibi kesin tedavisi bulunamamış fakat cinsellikle bağdaştırılmayan daha ölümcül hastalıklar dahi daha düşük yoğunlukta stigmaya neden olmaktadır.

Yürütülen saha araştırması sonucunda HIV+ hastaların HIV/AIDS'e karşı toplumda var olan stigma nedeniyle görünür olmayı tercih etmedikleri bulgulanmıştır. Görünürlük gönüllü veya gönülsüz bir biçimde çoğunlukla yarar getirmesi beklentisiyle toplumun diğer üyeleriyle paylaşılmaktadır. HIV+ olma durumunun başkalarıyla paylaşımı ise bireye farklı şekillerde etki etmektedir. Sağlık durumunun saklanması bireye olumsuz bir etkisi bulgulanmazken, bu bilginin başka kişilerle paylaşılmasının yalnızlık, maddi kayıplar ve psikolojik rahatsızlıklar gibi birçok olumsuzluğa neden olduğu anlaşılmaktadır. HIV+ bireyin karşılaştığı sosyal olumsuzluklar bireyin yakın çevresini de etkileyebilmekte, HIV+ bireyin aile üyeleri ve arkadaşları ötekileştirilmeye maruz kalabilmektedir. Sağlık durumunun paylaşıldığı kişiler ile kurulan iletişimde ise karşılıklı güven duygusu öne çıkarken, bireyin toplumdaki saygınlığı ve imajı, durumu ifşa etme kararını belirliyor görünmektedir. Bilginin kiminle paylaşılacağı rasyonel bir süreçten geçmekte, bu bilgi çoğunlukla bireye zararı dokunmayacak ve bireyle empati kurabilecek yakın çevre ile paylaşılmaktadır. HIV kimliğinin kamu ile paylaşılması ise sosyal sorumluluk amacıyla sayılı birey tarafından gerçekleştirilmektedir.

Araştırma bulgularına göre sağlık personeli ve sosyal çevrenin HIV+ bireylere olan bakışı cinsellik olgusu üzerinden işlemektedir. Özellikle eşcinsel yönelimi olan erkekler, bekâr kadınlar ve yıllanmış bireyler HIV stigmasının en yoğun şekilde yönlendirildiği gruplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Duygusal partnere ulaşma bağlamında ise cinsiyet açısından erkek hastaların kadın hastalara nazaran dezavantajlı olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin bir turizm cenneti olması, göç yolları üzerinde bulunması ve ülkedeki yoğun internet/akıllı telefon kullanımı da HIV vakalarının ilerleyen yıllarda Türkiye'de artmaya devam edeceği konusunda fikir vermektedir¹⁰. Türkiye'deki güncel devlet yöneticilerinin cinsellikle ilişkilendirilen konulardan uzak durma çabası HIV/AIDS'e ilişkin toplumsal algıda olumlu yönde bir değişimin gerçekleşmeyeceğine işaret etmektedir. Medyada yer alan kamu spotlarında sigara kullanımı, gıda tüketimi, şeker hastalığı ve kanser yoğun bir şekilde işlenirken, kondom kullanımı veya HIV/AIDS'li hastalara karşı uygulanan ötekileştirme ve damgalama politika dışında bırakılmaktadır. Geçmişte sunulan sınırlı

---

¹⁰ Türkiye'de HIV+ bireyler ilaç tedavisine birçok ülkeye nazaran rahatlıkla ulaşabilmektedir. Kimi diğer ülkeler ilaçların pahalı olması nedeniyle hastanın bağışıklık sistemi yasayla belirlenen alt sınıra düşene kadar tedavinin başlamasına onay vermemektedir. Türkiye'de son yıllarda yürürlüğe giren genel sağlık sigortasının cüzzi bir meblağ karşılığında yapılabilmesi de olumlu bir gelişmedir fakat birçok katılımcının genel sağlık sigortası hakkında bilgi sahibi olmadığı ortaya çıkmıştır.

sayıdaki kamu programı HIV+ bireylerin yaşam kalitelerini ve motivasyonlarını arttırmaya yönelik değil, aksine onların hissettiği olumsuz duyguları yoğunlaştırıcı nitelik taşımaktadır. Kısacası, HIV/AIDS konusundaki bu politikasızlığın bir nedeninin de bu hastalık hakkındaki yerleşik stigma olduğu iddia edilebilir. Stigmanın yok edilmesi yolunda iki farklı yaklaşım katılımcılarla tartışılmıştır. Birinci yaklaşım, kamu organlarının ve sivil toplum kuruluşlarının yeterli miktarda halkla ilişkiler çabasıyla halkı ve medyayı bilgilendirmesi, bu yapılırken HIV+ bireylerin doğru bir planlamayla afişe olma yollarının ortadan kaldırılmasıdır. İkinci yaklaşımda ise HIV+ bireylerin toplumsal sahneye çıkararak kimliklerini kabul ettirme yoluyla stigmanın azaltılması önerilmektedir. Günümüz Türkiyesinde birinci yaklaşımın daha başarılı olacağı, ikinci yaklaşımın ise stigmatı körükleyeceği yönünde baskın bir inanış söz konusudur.

HIV+ katılımcıların hastalıkları nedeniyle hissettikleri suçluluk duygusu sadece toplumun/devletin HIV/AIDS'e karşı takındığı tavırla sınırlı değildir. Suçluluk duygusu, sosyoloji ve tıp disiplinlerinin çatışma gösterdiği bir alana işaret etmektedir. Pozitif bir bilim olan tıp bilimi toplumda yüksek bir statüye sahiptir; dolayısıyla günümüzde disipline edici bir rol üstlenmektedir. Tıbbın dikte ettiği 'korunmasız cinsel ilişkinin yanlış olduğu' kuralı çoğu katılımcı tarafından ihlal edilmiştir ve bu ihlalin neden olduğu suçluluk duygusu katılımcıların birçoğu tarafından hissedilmektedir. Tıp biliminin kapitalist dönemdeki uzmanlık rolü katılımcılar tarafından içselleştirilmiş görünmektedir. Michel Foucault'un sunduğu *dispositif* ve Pierre Bourdieu'nun ortaya attığı *sembolik şiddet* sağlık alanında işler olan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu hastanelerinde çalışan sağlık görevlilerinin (doktorlar, hemşireler, teknisyenler vb.) işlerini kaybetme risklerinin az olması, duygusal emeğin çalışanlardan çok hastalar tarafından sarfedilmesine neden olabilmektedir. Çalışan ve müşteri (hasta) rolleri kamusal sağlık sektöründe yer değiştirmiş görünmektedir. Hastalar, sağlık görevlileri tarafından kendilerine yüklenen sorumlulukların kimi zaman yerine getiril(e)memesi nedeniyle sıklıkla azarlanmaktadır. Bir doktor, "bazen fazla rahat davranıyorlar" söylemiyle hastaların realiteden bir süreliğine dahi sıyrılmalarına izin vermemekte ve emeklerinin boşa gittiğini düşündüğü için hayıflanmaktadır. Hasta, hasta olma sorumluluğu ile baş başadır. Bu sorumluluklar; korunmasız cinsel ilişkiye girilmemesi, ilaç kullanımının aksatılmaması, ilaç isimlerinin bilinmesi, daha önce yapılan tedavilerin hatırlanması ve aşı gibi yardımcı tedavilerin düzenli yerine getirilmesini içeren uzun bir listeden oluşmaktadır. Doktor-hasta ilişkisi, despotik bir ebeveyn-çocuk veya öğretmen-öğrenci ilişkisine dönüşmüştür. Hastalar, kimi zaman kamu sağlık görevlilerinin dalga

geçerek ve azarlayarak egolarını tatmin ettikleri stres topları hâline gelmişlerdir. Foucault'un bahsettiği bio-iktidar tüm vahşiliği ile meydanı ele geçirmiş ve köşe başlarını tutmuştur:

Ünlü doktor ketumdu. Hastanın huzuruna çıkmasını dahi kabul etmedi çünkü hasta, doktorun tanıyıp sevdiği başka bir doktorun hastasıydı. Hasta ve diğer doktor arasındaki güven yok olmuştu. Hasta bu yüzden ünlü ketum doktorun kapısına kadar gelmişti. Ama bu, ketum doktor için önemli değildi. Kendi söylemine göre öğrencisinin ayağına basamazdı. AIDS aşamasındaki hastayı Hipokrat yeminini çiğneyip reddetti. Hasta ve ablası o gün tüm gün boyunca doktorun kendileriyle görüşmesi için beklediler ve sonunda başarısız oldular. Evlerine dönüp kendilerini oturma odasındaki kanepelere attılar. Hissettikleri ölüm korkusu, acizlik ve umutsuzluk onları tüketmişti. Kanepede sızdılar ve sabaha kadar uyudular. (35 yaşındaki erkek katılımcı hakkında yazılanlar, Araştırmacı günlüğü, s. 32).

Kapitalist dönemde uzmanlığın getirdiği toplumsal statü, kendisini yoğun bir şekilde açık etmektedir. Profesörlük gibi toplumda saygınlığı yüksek akademik ünvanlara sahip homo-medicuslar, hastalar tarafından el üstünde tutulmakta ve bu doktorlar hastalara karşı yürüttükleri iletişimden bağımsız olarak hoş görülebilmektedir. Hastalığı etkili bir biçimde kontrol altına alacağı veya yok edeceği düşünülen bu sağlık görevlileri sektörde bir nevi guru muamelesi görmektedir. Guru olarak görülen homo-medicuslar toplumdaki statülerinin farkında ve bundan memnun görünmektedir ve üstlerine düşen 'hastaların özel yaşamlarını dizayn etme' vazifesini zevkle yerine getirmektedirler. Dünyaca ünlü Türk asıllı Amerikalı kardiyolog Mehmet Öz'ün 'sigarayı bırakmayı ameliyat etmem' söylemi (Saglikplatformu, 2018), tıp alanındaki disipline edici tavrın ve kapitalist sistem tarafından şişirilmiş egonun bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Hastalığının doğru şekilde tedavi edilmediğini düşünen veya sağlık hizmetinin olumlu bir iletişim tarzıyla yerine getirilmediğini dillendiren hastalar sağlık görevlilerince statülerinin sorgulanması nedeniyle 'talepkâr', 'şımarık' ve 'pimpirikli' olarak damgalanabilmektedir.

HIV virüsü taşımayan sağlık görevlilerinin HIV+ bireylere ilişkin sahip oldukları algılar, öncelikle HIV+ hastalara ilişkin çalışma deneyimi, daha sonra eğitim/bilgi seviyesi ve sahip olunan sosyokültürel altyapı ile ilişkili görünmektedir. HIV virüsüne sahip olma durumu geleneksel/muhafazakâr kodlara sahip ailelerden gelen çalışanlar tarafından daha yoğun bir biçimde eleştirilmekte ve hastalığın cinselliği çağrıştıran yönüne sıklıkla atıf yapılmaktadır. Çağdaş aile (çekirdek, büyük şehirli, eğitim seviyesi yüksek aile) dinamiklerine, sorgulayıcı dini inanca (deist, ateist, agnostik vb.) ve görece formel eğitim

seviyesine sahip (lisans eğitimi ve üstü) sağlık çalışanlarının HIV+ bireylere daha ılımlı yaklaştıkları ve hastaları ahlaki açıdan kategorize etmeye daha az meyilli oldukları anlaşılmaktadır. Düşük eğitim seviyesine sahip ailelerden gelen ve görece düşük eğitim seviyesine sahip sağlık görevlilerinde ise HIV+ bireylerin içinde buldukları ‘gayriahlaki’ durumdan hastaların sorumlu olduğu bakış açısı hâkim görünmektedir. Hastaların bu çalışanlar tarafından keskin bir biçimde masum veya suçlu olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Seks işçileri, uyuşturucu bağımlıları, LGBTİ bireyler, eşcinsel cinsel ilişki yaşayanlar ve evlilik dışı cinsel ilişkide bulunanlar bu çalışanlar tarafından olumsuz bir biçimde eleştirilmektedir. Buna karşın, HIV virüsünü kan nakli yoluyla veya nikâhlı eşinden istemsiz bir biçimde kaptanlar ise ‘masum’ kategorisi altına sokulabilmektedir.

Sonuç olarak, HIV+ bireylerin aldıkları sağlık hizmetine ve toplumdaki damgalanmaya ilişkin yaşadıkları olumsuzluklar bu çalışmada ayrıntılarıyla sunulmuştur. Lâkin bu olumsuzlukların ne şekilde giderilmesi gerektiği bu çalışmanın kapsamı dışındadır. HIV+ bireylerin deneyimlediği stigmatı ortadan kaldırmak veya hafifletmek için yapıcı plan ve programların önerilmesi ve bunların ciddi bir biçimde uygulanıp denetlenmesi başta kamu yöneticileri ve sağlık görevlileri olmak üzere tüm ilgili birim ve şahısların asli vazifesidir. Önümüzdeki yıllarda AIDS’in kesin tedavisinin bulunması durumunda bile bu hastalığın yerini başka hastalıkların alması olasıdır. Güncel süreçte elde edilen bilgi ve deneyim birikiminin gelecekte başka mağduriyetler yaratmaması sağlık sektöründe temel amaç hâline getirilmelidir.

Hastalık, hayatın gece karanlığıdır; daha külfetli bir yurttaşlıktır.

Susan Sontag

KAYNAKÇA

Abdool Karim, Q. (1998). Women and AIDS, the imperative for a gendered prognosis and preventive policy. *Agenda*, 14(39), 15-25.

Aşar Brown, S. (2007). *Toplumsal cinsiyetin HIV ile ilgili ayrımcılık ve damgalanmaya etkisi: Türkiye’den örnekler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Avert. (2019). What are HIV and AIDS?. [https:// www.avert.org/about-hiv-aids/what-hiv-aids](https://www.avert.org/about-hiv-aids/what-hiv-aids). (Erişim tarihi: 16.01.2019)

Bolles, A. (2014). How the media is criminalizing HIV, why that’s a problem, and what we can do to fix it. <https://www.hivplusmag.com/stigma/2014/03/26/how-media-criminalizing-hiv-why-thats-problem-and-what-we-can-do-fix-it>. (Erişim tarihi: 18.01.2019)

- Cambridge Dictionary. (2018). Stigma. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/English/stigma>. (Erişim tarihi: 17.08.2018)
- CDC. (2018). HIV among gay and bisexual men. <https://www.cdc.gov/hiv/group /msm/index.html>. (Erişim tarihi: 23.08.2018)
- Coughlan, E., Mindel, A. ve Estcourt, C. S. (2001). Male clients of female commercial sex workers: HIV, STDs and risk behaviour. *International Journal of STD and AIDS*, 12(10), 665–669.
- Crandall, C. S. ve Coleman, R. (1992). AIDS-related stigmatization and the disruption of social relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9(2), 163–177.
- Crawford, A. M. (1996). Stigma associated with AIDS: A meta-analysis. *Journal of Applied Social Psychology*, 26(5), 398-416.
- ECDC. (2016). Annual epidemiological report for 2016 HIV and AIDS. https://ecdc.europa.eu/sites/portal/files/documents/AER_for_2016-HIV-AIDS.pdf. (Erişim tarihi: 29.09.2018)
- Fife, B. L. ve Wright, E. R. (2000). The dimensionality of stigma: a comparison of its impact on the self of persons with HIV/AIDS and cancer. *Journal of Health Social Behavior*, 41(1), 50-67.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gökengin, D., Oprea, C., Uysal, S., Begovac, J. (2016). The growing HIV epidemic in Central Europe: a neglected issue?. *Journal of Virus Eradication*, 2(3): 156-161.
- Gökengin, D. (2018). Türkiye’de HIV enfeksiyonu: Hedefe ne kadar yakınız?. *Klinik Dergisi*, 31(1), 4-10.
- Gu, L. (2002). Health-China: Youngster puts a face on HIV/AIDS. International Press Service. <http://www.aegis.com/news/ips/2002IP020107.html>.
- Güven, S. (2014). Türkiye’de sağlık sosyolojisi çalışmaları. *Sosyoloji Dergisi*, 3(29), 127-153.
- Habertürk Gazetesi. (01/01/2018). Dicle Üniversitesi Hastanesi’nde yaşanan doğum skandalının ayrıntıları ortaya çıktı. <https://www.haberturk.com/dicle-universitesi-hastanesinde-yasanan-dogum-skandalina-bashekimlik-sorusturma-baslatildi-1777845>.
- Herek, G. M. (1999). AIDS and stigma. *The American Behavioral Scientist*, 42(7), 1106-1116.
- Holzomer, W. L. ve Uys, L. R. (2004). Managing AIDS stigma. *Journal of Social Aspects of HIV/AIDS*, 1(3), 165-174.
- Hossini, C. H., Tripodi, D., Rahhali, A. E., Bichara, M., Betito, D., Curtes, J. P., Verger, C. (2000). Knowledge and attitudes of health care professionals with respect to AIDS and the risk of occupational transmission of HIV in 2 Moroccan hospitals. *Sante*, 10(5), 315-321.
- Insideout Research (2003). Siyam’kela: A report of the fieldwork leading to the development of HIV/AIDS stigma indicators and guidelines. www.policyproject.com/pubs/countryreports / SA_Siyam_fieldwork.pd.
- Jillings, C. ve Alexis, L. (1991). The concept of stigma: timely, relevant, and possibly uncomfortable. *Critical Care Nurse*, 11(1), 62-64.
- Kendall, P. L. ve Reader, G. G. (1972). Contributions of sociology to medicine. *Handbook of medical sociology*. (Ed: H. E. Freeman vd.). New Jersey: Prentice Hall, p. 1-22.
- Kır, T., Kılıç, S., Oğur, R., Uçar, M., Hasde, M. (2004). Ankara’daki iki askeri birlikte erlerde HIV/AIDS bilgi düzeyinin değerlendirilmesi. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 3(5), 93- 102.

- Lieber, E., Li, L., Wu, Z., Rotheram-Borus, M. J., Guan, J., the National Institute of Mental Health (NIMH) Collaborative HIV Prevention Trial Group. (2006). HIV/STD stigmatization fears as health-seeking barriers in China. *AIDS and Behaviour*, 10(5), 463-471.
- Link, B. G. ve Phelan, J. C. (2006). Stigma and its public health implications. *Lancet*, 367, 528-529.
- Mak, W. W. S., Mo, P. K. H., Cheung, R. Y. M., Woo, J., Cheung, F. M., Lee, D. (2006). Comparative Stigma of HIV/AIDS, SARS, and Tuberculosis in Hong Kong. *Social Science & Medicine*, 63(7), 1912-1922.
- Malcolm, A., Aggleton, P., Bronfman, M., Galvao, J., Mane, P., Verrall, J. (1998). HIV-related stigmatization and discrimination: Its forms and contexts. *Critical Public Health*, 8(4), 347-370.
- Oğuzkaya Artan, M., Güleser, G. N. (2006). Sağlık okulu öğrencilerinin HIV/AIDS, Hepatit B virüsü ve Hepatit C virüsü konusundaki bilgi düzeylerinin değerlendirilmesi. *Erciyes Tıp Dergisi*, 28(3), 125-133.
- Oran, N. T. ve Şenuzun, F. (2008). Toplumda kırılması gereken bir zincir: HIV/AIDS stigmatası ve baş etme stratejileri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-16.
- Öztürk, A. ve Kolutek, R. (2003). Kapadokya bölgesinde bulunan otellerde çalışanların AIDS konusundaki bilgi düzeyleri. *Erciyes Tıp Dergisi*, 25(2), 61-72.
- Parker, R. ve Aggleton, P. (2003). HIV and AIDS-related stigma and discrimination: a conceptual framework and implications for action. *Social Science & Medicine*, 57, 13-24.
- Phillips, M. (2002). The WPA programme, China. <http://www.opentheodoors.com/english/global/archive?CHINA.htm>. (Erişim tarihi: 15.04.2018)
- Pozitif Yaşam Derneği. (23/08/2018). Türkiye’de HIV ile yaşayan kişilerin yaşadıkları hak ihlalleri raporu Ağustos 2008–Aralık 2009 dönemi. <http://www.pozitifyasam.org/Content/Upload/Raporlar/Hak%20%C4%B0hlalleri%20Raporu%203.pdf>.
- Ruwitich, J. (2002). China’s gay activists cheer new openness on AIDS. Reuters. <http://www.travelandtranscendence.com/china-news.html+Ruwitich,+2002+stigma+HIV+andhl=enandie=UTF-8>.
- Saglikplatformu. (2018). Sigara içene ameliyat yok. <http://www.saglikplatformu.com/haberler/Ayrinti.asp?HaberNo=2416>. (Erişim tarihi: 24.08.2018)
- Sontag, S. (2015). Metafor olarak hastalık: AIDS ve metaforları. (Çev: O. Akınhay). İstanbul: Can.
- Sowell, R. L., Lowenstein, A., Moneyham, L., Demi, A., Mizuno, Y., Seals, B. F. (1997). Resources, stigma, and patterns of disclosure in rural women with HIV infection. *Public Health Nursing*, 14(5), 302-312.
- UNAIDS. (2017). Trend of new infections. <http://aidsinfo.unaids.org>. (Erişim tarihi: 24.08.2018)
- UNAIDS. (2018). 2017 global HIV statistics. http://www.unaids.org/sites/default/files/media/asset/UNAIDS_FactSheet_en.pdf. (Erişim tarihi: 18.08.2018)
- Van Brakel, W. H. (2006). Measuring health-related stigma—A literature review. *Psychology, Health & Medicine*, 11(3), 307-334.
- Visser, M. J., Makin, J. D. ve Lehobye, K. (2006). Stigmatizing attitudes of the community towards people living with HIV/AIDS. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 16, 42-58.